ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಬಳಸಿ

I

ಕಟ್ಟುವಿಕೆ ಸಂಖ್ಯೆ.....E-937.........

I

अथशांकरीप्रारंभः ॥ ६

श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेंमहल्लाछोटकीपियरीपरबाबूकोलेश्वरसिंहकेमकानमेंबाबूकिसुनद
यालसिंहकेगणेशप्रभाकरछा पाखानेमेंशंकरीछापीग
इजिसेलेनाहोयउससेचौकमेंन ईसडकपरबाबूकोलेश्व
रसिंहकेदुकानपरमिलैगा शोधावालसशास्त्रीप्रभुणेनेलिखाहरिनंदन छापनेवालागोपाल ॥

शांकरी १

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीहरिः ॥ यद्यपि परिभाषादेशे विधिसूत्राणामुपस्थितौ गुणभेदकल्पनेन पदैकवाक्यतानां नान्य-
था इको यणचीत्यादौ तत्तद्विधीनां व्यवहिताव्यवहितसाधारण्याग्रहणेऽपि प्रत्यासत्तिपरिभाषैकवाक्यतायामपि ज्ञाननिष्ठत्व
योगात्। श्रुतवत्तं प्रतीतिन्यायविरोधापत्तेश्च। प्राचीनोक्तवाक्यैकवाक्यता कर्तुमशक्या। संज्ञाशास्त्राणां तु मृजेर्वृद्धिरित्या
दौ वृद्धिपदश्रुत्योपस्थितवृद्धिरादैजित्यस्य तदर्थज्ञानाय वृद्धिपदाभिन्ना आदैच इति बोधे मृजेरिकस्थाने वृद्धिपदाभि-
न्ना आदैचो भवंतीत्येतावतैव वाक्यैकवाक्यताव्यवहार इति नोक्तदोषस्तत्रैव वृद्धिपदानर्थक्यं तु नोपस्थापकतया वा
रितार्थ्योनयापि उक्तषष्ठीस्थान इति सूत्रभाष्यं तु प्राचीनैर्लोपयितुं शक्यं न यासि कार्यकालपक्षे प्रदेशैकवाक्यतन-
यास्त्वबुद्धिजननवशाद्यथोद्देशेऽपि स्वदेशे वाक्यार्थस्य सत्वेन तत्तदर्थोपस्थितैरेव सर्वप्रकाशकत्वस्य संज्ञाशास्त्रव
त्सत्वात्। किंच भाष्ये एकादेशस्य तत्त्वमनुपपन्नं। यथा व्यवहर्तॄणां तत्तद्देशगमनेन तद्देशीयत्वव्यवहाराभावे-
पित्तस्य भावार्थकप्रत्ययान्तत्वात् तद्देशस्य तत्त्वव्यवहारस्य पूर्वीरत्वेन तत्र च न तद्व्यक्तेऽपि सत्वादेवं च तद्देशान्तदा-
शैनिकयोर्वैषम्यं स्पष्टमेव। परं च परिभाषाणामुभयपक्षेऽपि पदैकवाक्यतालाघवादादर्तव्या संज्ञाशास्त्रा-
णां तु यद्यप्यदसो मादिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात्कार्यकालपक्षे प्रदेशएव वाक्यार्थबोधस्तत्रान्यपरत्वेन पूर्व

राम १

त्वेनचविप्रतिषेधप्रवृत्तिः।पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यचप्रवृत्तिरितिलभ्यते।तथाहिमुत्वासिद्धत्वान्नकृतिभावोनप्राप्ते
रित्याशंकासामर्थ्यात्तद्भावइत्युक्ता अणोप्रगृह्यस्येत्यनन्तरंतिबंधेनकार्यकालपक्षेसार्थकामितिसंखंड्य
एवंतर्हियद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तदैवायंब्रूयाददणोप्रगृह्यसादसेमित्यसत्कमग्रेपिमुत्वाद्यसिद्धत्वाद्यादीनांप्रा
प्तिमुद्भाव्यपरैवप्रगृह्यसंज्ञेतिसमाहितंनतथापिनतद्युक्तिमत्ता।तस्मिन्नितिसूत्रस्थन्यायसिद्धभाष्यस्वारस्येनतन्य
क्षेपिपाठकृतपरत्वस्यैवतत्रापिलाभात्।पदपदार्थोपस्थितौवाक्यार्थबोधेप्रतिबंधकाभावाच्च।संज्ञाप
रिभाषयोरैकरूप्यलाभेवैरूप्यकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च।विरोधस्यकार्यज्ञानाधीनत्वेनसार्वधातुकार्धधा
तुकयोरित्यत्रगुणपदश्रुत्यपेक्षयालिंगस्यदुर्बलत्वेननतन्निमित्तैषाद्रूकाविभाषापदैकवाक्यतयान्वयवसं
तरंगस्यानषष्ठीत्वनिर्णयोपस्थितत्वात्सास्यपरिभाषावाक्यैकवाक्यतयान्वयइतिबहिरंगासेनित्वदीयशब्दर
त्वासंगतेश्च।अंतरंगपरिभाषाया अपिविरोधेसत्येवप्रवृत्तेस्तज्ज्ञानस्यनहोत्तरकालिकत्वेनेदानींविरो
धाभावेननतदसंगतिः।अदसोमादित्यत्रभाष्यपरैवंसस्यात्तत्प्रयुक्तप्रकृतिभावइत्येवार्थआशयानभिज्ञस्या
ग्रेप्रश्नः।कथंकार्यकालमित्यादौसकदेश्युत्तरमेवंचनतद्विरोधः।तत्राग्निस्वगृहेवाक्यार्थबोधःपूर्ववत्।

शांकरी
२

अत एव भाष्ये संज्ञापरिभाषयोरविशेषेण एकदेशस्थत्वमुक्तं। कश्चित्परिभाषा रूपइति कैयटोक्तं न
युक्तं। परार्थत्वेन परिभाषाणामिव संज्ञानामपि तुल्यत्वात्। अत एव सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूप
एकदेशस्थत्वेपि परत्वादिकं संगच्छते। क्ङिति चेति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या विधिसूत्राणां परिभाषादे
शसन्निधानेपि परत्वादिकं संगच्छते। एवं चाकडारसूत्रस्थभपदादिसंज्ञास्वस्वेच्छ्या व्यवहार एव। अ
त एव षष्ठ इति सूत्रस्थभाष्यसंगतिः। अंशांतराप्रामाण्येन तस्यैकदेशयुक्तित्वेपि सर्वांशस्य एकदेशयुक्ति
त्वप्रमाणाभावात्। अत एवोद्योतपरिभाषेंदुशेखरादिभिर्न विरोधः। अन्यथा वाहऊठ्सूत्रस्थशेखरस्य
अदसोमादित्यत्रोद्योतस्यैकदेशविकृतमनन्यवदिति व्याख्यानस्य परिभाषेंदुशेखरस्य चासंगतिः स्पष्टै
व स्यात्। अत्र स ग्रंथस्य सर्वस्य सिद्धांतितत्वेपि अंशांतरस्य सिद्धांतत्वमिति सूचयितुं केचिदित्या
हुरित्युक्तं। एवं च संज्ञापरिभाषाणामेकरूप्यमेव फलितं। एतावानेव विशेषः। षष्ठइ सूत्रभाष्यादौ दू
त्वत्र भाष्याच्च संज्ञाशास्त्राणां वाक्यैकवाक्यता। परिभाषाणां तु लाघवात्पदैकवाक्यतेति एतदेव ध्वन
यितुमाह। अलमिति। अत्र बंधपदार्थमाह। इत्संज्ञका इति। अनेन पूर्वसंगतिः सूचिता। अन्यथावि

राम
२

[illegible] भावकार्यभाज इति तु परमा
म्रियमाणपदस्य भाविबलनपूर्वनाहूवर्णासंगतेः। इत्यत्र [illegible] भावकार्यभाज इति तु परमा
र्थस्तेनोच्चारणार्थत्वनाभिप्रसंगः। विधेयकदाप्यदर्शनादिति। ननूपस्थाप्येऽनवयवत्वे साध्ये तेउनत्रप
स्थापके नाद्यः। हलंत्यमित्यत्रलक्षणायानिर्बीजत्वापत्तेः। नांत्योपि। विधेयकदाप्यदर्शनादिति हेतोर
संगत्यापत्तेः। न हि शरीरावयवस्य हस्तादेर्देशादावदर्शनेनानवयवत्वं शक्यते वक्तुमिति चेन्न। प्रायोभ्यामा
दौ उपस्थापके हस्वस्यावयवस्योपस्थाप्येपि दर्शनवत्स्मकृते नंतद्भावेन नस्योपस्थापकानवयवत्वमित्याशयात्
। यद्यपि त्रयाणां वचनरूपाणामकरणेनानवयवत्वमेवयुक्तं लाघवात्तथापि न हि वर्णाभिव्यक्तिजनककं
गद्यभिधानगौरवमेवादर्तव्यमिति न्यायेन न त्वनन्नारोपरूपसंज्ञानजन्यमनोव्यापारगौरवस्यापि सत्वे
नन्यायसिद्धावयवत्वस्यैवन्याय्यत्वाहचतुर्णयावश्यकत्वस्य भाष्यतो लाभाच्चानु आह। वस्तुत इति। नन्वे
नन्मनेनुबंधानाएकांनत्वे पचनिभवनीत्यादौ तास्यनुदात्तेदिति स्वरानापत्तेः। अकारेणोपदिश्यमानत्वा
भावात्। भाष्ये स्वरविधौ नथैवसिद्धांतितत्वात्। अत एव हनो ह ध इत्यादौ अनुदात्तत्वं। शुद्धाकारेतु व्यपदे
शिवद्भावो बोध्य इति चेन्न। नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति परिभाषायामनेजंतपदस्यानकारांतत्वस्याप्युप

शांकरी लक्षणत्वात्। अन्यथानेकमुदाहरणमिति न्यायेन नासमुदायेनेन्द्रिः च्वादिसेववदेनि भावः। शिङ्ग्रहणं व्यर्थमि
३ ति। नन्वित्संज्ञालोपयोरन्तरंगत्वेनात्र पक्षेप्यनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेः शादेर्नानेकाल्त्वमिति चेन्न
। सूत्रोपात्तस्यैव स्थानित्वमिवादेशत्वमपि तस्यैवांगीकारादित्याशयात्। शिङ्ग्रहणेनात्र बन्धानामनल्त्वव्यवहारा
भावो ज्ञाप्यते तेनेयं फलितेति स्थानिवत्सूत्रे शेखरे। अत एव प्रदीपे न्यादौ स्थानिवत्त्वात्कित्त्वात्कित्त्वान्निर्देशे
न गुणाभावः। एतेनानूर्वाचेयमित्यपास्तं। यदि तु नत्यपीति विशेषापेक्षज्ञापकमाश्रित्य प्रदीपस्थस्यासिद्धिः।
सूत्रोपात्तस्यान्यादेशत्वमपि फलाभावान्नांगीक्रियते। ओशादावपि भूतपूर्वानेकाल्त्वादेव सिद्धिः। शिशी
डाणलादेरपि आनुपूर्व्येण सिद्धिः। अर्वणस्त्र इत्यादौ नूगिकायोर्थेन यानानेकाल्त्वाभावे दिव उदित्यत्र
नूच्चारणार्थत्वेन न दोषोऽन्यथा सामर्थ्यादुप्रत्ययत्वेपि तिस्वरः स्यादिति ध्वनितं चेदमनेकाल्सूत्रे भाष्ये।
स्पष्टश्चायमर्थस्तत्रैव कौस्तुभे इत्युच्यते। नदैकान्तत्वादिनापि नांगीकर्तव्येषा। शिङ्ग्रहणं च न कर्तव्यं। एवं
चानेकाल्त्वात्सर्वादेशः स्यादेश इति प्रक्रियाग्रन्थः परिभाषेन्दुशेखरस्वरसेन उपपद्यते। सुटः प्रथमस्येति एम
तत्र भाष्यं तु सूत्ररीत्येति बोध्यं। किंचार्वणस्त्रित्यादौ ङकारानुबंधकरणेपि निर्वाहो नङ्वत्। एतेन दिव २

उदित्त्र ऋन उदित्यत्र चनकारोच्चारणस्य भाव्यमानोऽयुकारः सवर्णानू गृह्णातीत्यर्थज्ञापनतया आव-
श्यकत्वेन न तकाराद्युन्नरत्नेङकारकरणेन नस्येत्संज्ञात्वे पोन स्थानामित्यपास्तं । नैकमुदाहरणमिति न्यायेन न त्य-
योजनस्यैवाभावात् । अदसोसेरित्यत्र उ इ इति समाहारेण निर्देशाच्च । असंदेहाय तत्रैव ऊकाल इति वदूङिति निर्दे-
शेन सर्वेष्टसिद्धेश्च । परिभाषास्वीकारे सनाशंसइत्यादौ अनिप्रसंगाद्दूदुपधायाः गोह इति सूत्रभाष्याच्चेत्यन्यत्र वि-
स्तरः । अवदातं मुखमिति । आत्वे कृते पलोपेन त्वानुमानिकस्याद्यादेशभावेन दाप इत्यस्य दा दाइत्यादेशस्थानिव-
त्वेन दा ध्वसुलभं पकारलोपं तु दैप इत्यस्य दा दा इत्यस्य स्थानिव त्वेपि नैव दा त्वाभावादिति भावः । संदेवोप-
पादयति । पलोपेन रमात्वे कृते इति । न च पलोपेन रम्युपदेशत्वाभावात्कथमात्वमिति वाच्यं दोरद्घोरित्यत्र दइत्युपादा-
ध नेनानुबन्धलोपेन रमयुपदेशत्वकल्पनात् । उदीच्यां माङ इति । माङ्माने इति तु नेह गृह्यते ज्ञापकपरभाष्यप्रामा-
ण्यात् पूर्वकालार्थकस्क्त्वाप्रत्ययस्तेनोनानभिधानात् । भाष्ये तु उपायान्तरप्रदर्शनेनास्यानावश्यकत्वं सू-
चितं । तथाहि । नायं दैप् किंतु दिदिषु दाप् शोधने पठ्यते । दायतीत्यत्र स्वरे भेदस्तु नोभयथाप्यंतोदात्तत्वात् ।
नान्त्वीलिके चानभिशिदायमानइत्यत्रापि न स्वरभेदः श्यन्स्वरस्याद्युदात्तत्यस्य न निशिष्टत्वेऽन्यत्र विकरणेभ्य इ-

त्युक्तेर्नबलवत्त्वं। उभयथाप्ययं नोदा[illegible]नस्यैव सत्त्वात्। भणिदापयतीत्यत्रादादि[illegible]निप्रतिषेधाभावायापि दिग्निन्यासो। भ
पि दर्शितो दाधाविति सूत्रभाष्ये। [illegible]रीचां माङ इत्यत्र तु कृतानुबंधलोपस्य मेङ आत्वे स्वोपलक्षितोच्चारणार्थो ङका
र इति नन्दाशयः। ददातिदधात्योरिति। वासरूपसूत्रे भाष्ये तु उपायान र[illegible]र्शनमपि। न त्र हि सूत्रे ऽसारूप्यमौ
पदेशिकं प्रायोगिकं चेति प्रश्ने। औपदेशिकग्रहणे सरूपप्रत्ययेवाध्यवाधकभा[illegible]फलाभावेनासारूप्य एवनत्सत्त्वेना
सरूपग्रहणानर्थक्यात् प्रायोगिकमिह गृह्यते। न च प्रायोगिकग्रहणे ग्रामणीः ग्रामणये इत्यत्र क्विपोऽदर्शने रूपले
न सरूपस्यैवाभा[illegible]नाक्विषयेणेन स्यानाशिनि वाच्यं। असरूप इत्यस्यासरूपाभाव इत्यर्थेनादोषादित्युक्तमेवं च भ
नात्रपक्षे वचनकर्तव्यताया आवश्यकत्वमस्ति। एतेन नानुबं[illegible]कृतमसारूप्यमिति तु कर्तव्यमेव। कार्णावी
कार्यबोधोत्तरं प्रत्ययस्य ज्ञानं तदुत्तरमित्संज्ञेति बोध्यमित्य[illegible]निमित्तमात्रस्य प्रत्ययविचार्यमार्यै रिति दि
क्तानन्वध्येनाशयिनेनिक्ङिति चेत्सत्र क्ङितो निनिमित्तसप्तमीति भावः। नन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकान्
भाष्यकृता क्रोः कित्त्वेन तत्संसाध्यवानिकप्रसारणा[illegible]च्च अत एव भिन्नमित्यादौ न गुणः तद्भावभाविनामात्रेणो
हनिमित्तत्वं। अत एव जंजंतुरित्यादिसिद्धिः। हित्वेन[illegible]निमित्तत्वेऽनाचोपि नत्सत्त्वात्। यद्यपि शयिनेत्यत्र इकार
चक्रतु

स्यकार्यित्वेपि न शीङः इति गुणनिषेधो दुर्वारस्तथाप्यर्थव[illegible]वस्थान्यादेशभाव इति सिद्धो नात्समुदायेकार्यित्वलाभा-
त् अरिरिषतीत्यत्रै वावयववदावसमुदायेन सत्त्वाच्च । ऊर्णु[illegible]षतीत्यत्रानुसन्धानं न स्यादेरयत्वेपि नत्रैवाज्झा[illegible]पसमुदाय-
द्वाराऽवयवस्य प्राप्तकार्यित्ववारणाय कार्यमनुभवन्तीति । हिलविधौ हिसन्यझोरिति षष्ठी न तु सप्तमी । अन्यथा
प्रनोषिषतीत्यत्र सनो हित्वं न स्यादिति बोध्यं । यदितु क्लिनीत्सादि[illegible]सप्तमीकारकविभक्तेर्बलवत्त्वात् । क्रोः
किन्त्वेनैकवर्णाव्यवधा[illegible]सह्यमिति निमित्तमित्सा हीन दोषः । द्विर्वच[illegible]त्यत्रापि द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति निश्चयसत्तारि-
रिषतीत्यत्र न दोषस्तत्र हि न हीकारे परे द्विरुच्यते किं तु नस्येव ऊर्णुनविषतीत्यत्र तु इकारे परे द्वित्व[illegible]नेइति
भवस्येवस्यानिवत्त्वा[illegible]स्तुच्यते न दैषानिष्फला । यद्येन दतिरिक्तफलं नेनीतिपरे वस्तुन इति । नन्ववयव[illegible]यविनो
स्संबंधस्य समवायत्वमित्यनुभवा ह्लोके निमित्तकारणस्य दंडस्य समवायि[illegible]रणमृत्तिकायाश्च भेद इति श-
क्यनेवक्तुं । शास्त्रेन था श्रयणे मानाभावः । वर्णानां प्रसज्यप्रसंज[illegible]कभावसंबंधसत्त्वेपि अवयवावयवित्वस्या-
लाभात् । न च शयिनेत्यत्र शीसेन समवेतगुणरूपकार्यैसंपन्ने निमित्तकारणस्य डित्वस्य शेङ्सत्त्र सत्त्वेन
तत्संभव इति वाच्यं । एवमप्यध्येतेत्यादौ तदसंभवादिति चेन्न । शयिनरीति ज्ञापकमात्रसाध्यत्वेनादोषात् ।

प्रकृतग्रंथस्तुभाष्यानुसारीतिवे[...]चितं। ध्वनितेवेति। यद्यपिभाष्येएतत्परिभाषाभावस्यैवध्वननं। तथाहिजेप्रो
यनेदेधीयनेइत्येतेनदज्ग्रहणव्या[...]र्स। तत्रचकार्यानिर्देशेनदानर्थक्याद्रूपानिर्देशेईघ्राध्मोरितीत्वस्यानिष्ट
साऽनिष्ठापत्तिरित्युक्तं। तत्रचनटभार्यावद्व्यंजनानिभवंतीतिभाष्यसिद्धांतात्। इतोयाजवधिकस्याहित्वेय
ह्नेनिमित्तत्वानापत्त्यादोषाभावेनभाष्यासंगतिस्तथापिस्वरांतरेव्यंजनानु[...]रसीतिमानिशाखामनुसृत्यसो
कं। अत्रपक्षेअतिरिषतीत्यत्ररिशब्दस्यहित्वेपीकारस्यसनवयवतयाहित्वानुभवेनतन्निमित्तत्वाभावान्न
दोषइतिबोध्यं। एतेन[...]कृतेप्यज्ग्रहणेऽरिरिषतीत्यादौगुणस्यस्थानिवत्त्वेनइ[...]शब्दस्यहित्ववारणेनैषाध्वनिते
त्वपास्तं। सत्यसतिच[...]स्मिंस्तत्रदोषस्यदुर्वारत्वयानस्याप्यज्[...]हणव्यावर्त्याभावादज्ग्रहणस्य[...]व्यावर्त्ये
मितिप्रश्नेरिरिषतीत्युत्तरस्यायोग्यत्वाच्च। इत्थंग्रंथकृदोक्तं।[...]कार्यानिर्देशेचक्रनुरित्यादौअनकारा
भ्यासनामाम्नोनीत्याशंक्याजग्रहणेनरूपानिर्देशेज्ञापितेउक्तदोषवारणंकृतं। अग्रेअधिजगे[...]त्रइव
र्भ्यासनामाम्नोनीतिरूपानिर्देशेदूषणमभिधाय[...]लिटीतिहिलकारकोनिर्देशः। लिटिलकारादौते
तिरुक्तं। एवंचाजग्रहणासैनदेवव्यावर्त्यमित्याशं[...]। एवंचाधिजगेइतिवदरिरिषतीत्यत्रदोषानुप

न्यासेनभगवतासाध्वीनिर्णीतेतिसुधियोविभावयन्तु।अथधातुक्रियाःसामान्येनभवतीतिपक्षेतद्भावभाविस
...णैवनहुद्धिभाविनामात्रेणापिनिमित्तत्वमित्यं...रान्।अधिजगेइत्यस्यनद्यावर्त्तिवे...इदं...निमि
त्ताश्रयणेलिंगत्वजग्रहणमेवेत्यन्यत्रविस्तरः।ननुपूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यतेपश्चात्साधनेनेतिसिद्धान्ता
द्युश्चोद्देशेदाशब्दग्रहणाद्याघुसंज्ञायाअवारणापणत्वसुल...कार्यकालपक्षेदोषएवनत्याहिअत्र
पक्षेअदत्सोमादिनि...नाध्यायमाणत्वेनसंज्ञाशास्त्रस्यस्वदेशे...वाक्यार्थाभावेनघुसंज्ञायाणत्वशास्त्रैकवाक्य
त्वेनत्रिपादीस्थनयासिद्धत्वात्साधनकार्येकृतेदारूपाभावादिनवाच्यं।अदत्सोमादिसूत्रेऽनुकृतीत्यापरिभाषा
वसंज्ञाशास्त्रस्यानिश्वदेशेवाक्यार्थस्यसत्त्वेनाष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वाद्याश्रयणेनचानरंगत्वाद्घुसंज्ञायां
कृतायांसाधनकार्येकृतेपिअत्रपक्षेणत्वंदुर्वारमितिचेन्न।पूर्वंधातुरुपसर्गेणउपसर्गार्थेनयुज्यतेनतः
साधनेनकारकेणकार्येणक्रियायाःसाध्यत्वेनसाधनाकांक्षत्वादित्यर्थस्य...ह्हदभिलषितत्वेनपूर्वंसा
धनकार्येकृतेदापइत्यस्यदारूपत्वाभावादवयवस्यानर्थकत्वेनचणत्वविधौयत्क्रियायुक्ताःप्रादयस्तंप्र
त्येवगत्युपसर्गत्वमित्यर्थस्यसत्त्वेनदानिरूपिनोपसर्गत्वाभावेनचणत्वदुर्नशंकायागरुन्मन्पक्षपातचूर्णितत्वा

तूंनचैवमपिकार्यकालपक्षेप्रोक्तो[illegible]योनरीत्यांनरंगायांघुसंज्ञायांकर्तव्यायांबहिरंगस्यपुकोसिद्धत्वाद्दृ[illegible]त्वा
दौस्तुनेकृतेः नुनासिकप्रतिबंधक[illegible]गृह्यत्वं वहाप्रशब्देदाप्[illegible]ध्याप्रवृत्तयाघुसंज्ञयाणत्वंसुलभमेवेतिवाच्यं
।थ्येइ इतिसूत्रभाष्यप्रामाण्येनसंज्ञायावाक्यैकवाक्यत्वलाभेपिशनानीसत्रस्यश[illegible]ल्वानुकरीत्याप[illegible]संज्ञासूत्रस्थ
शेखरोक्तरीत्याष्ठन्मेजंनइतिसूत्रस्थशेखरोक्तरीत्याचविधिनिमित्तनिमित्तकत्[illegible]स्यसंज्ञाशास्त्रस्यलाभेन उपसं
र्गनिमित्तकत्वेनघुसंज्ञायामपिबहिरंगत्वस्यतुल्यत्वात्। अप्रधानेप्रधाननिमित्तकत्वस्यलोकसिद्धत्वेपिप्र
धानस्यतन्निमित्तकत्वमानाभावेनपरस्परंबहिरंगत्वखंडकग्रंथेननविरोधः। असिद्धपरिभाषत्तापरपरिभा
ष्यादिनायथानविरोधस्तथातत्रैवस्फुटीकरिष्यति। एवंचप्रकृ[illegible]सर्वथानदसिद्धिरेवान आहतस्यप्राणि
दापयतीति। अत्रादाविनिप्रनिषेधस्तुनतेनहिवांतस्यप्रनि[illegible]पिपांतस्याप्रनिषेधात्। सूत्रेत्रादाविनित्व
लैननिर्देश इतिदाधाध्विति सूत्रेभाष्येस्पष्टं। लोकतस्तद्दृष्टालाभेपिनदनित्यत्वेनैवतज्ज्ञाभोन आ[illegible]। यत्तु हे
[illegible]नि॥ अन्यथारेफस्योरत्वेनिशास्त्रेणाकारावयव[illegible]घनेनावयवस्यसमुदायावयवत्वस्यलो[illegible]रि
ह्नतेनदावयवत्वस्यरेफसत्त्वेनप्रनिदारयतीत्यादौ[illegible]षःस्यादितिभावः। नचायंन्यायः शास्त्रे[illegible]श्रीयत

र्त्तिनिवाच्यं । हलं तानदादेः परस्या एकस्य हल्लोलोप[...]यथ कं हल्ङ्यादिसूत्रस्य सौ मसुनुङ् इत्या[...] अनिष्टप
नेः । कौमीरित्यादौ रेफस्यापदान्तत्वेन विसर्गानापत्तेश्च । सञ्झ्छं भूरित्यत्र नकारस्य तुक्कापदान्त[...]त्वान्न श्चु छि
टीसनापत्तेश्च । अत एव दीधीवेवीटामिति सूत्रे इड्ग्रहणं चरितार्थं । अन्यथा इकारस्य शास्त्रेण[...]यानयव
त्वबोधनेपि अगत्या यत्नत्वाबोधनेन गुणाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्य[...]व । एतेन पठितेत्यादौ एवं सु[...]निङीबाप
त्तिरित्यपास्तं । अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरिति निसि[...]नादेकान्तत्वपक्षेप्युपदेश एवेत्संज्ञालोपा
भ्यामपहाराइ क[...]स्यैकस्याप्यवयवत्वाभावेन टित्त्वद्वाच्यत्वाभावान् । यत्र संज्ञानुबंधानां तत्र प्रत्ययो
जनाभावात्सामर्थ्यादुपस्थापेन तत्कार्यानुमानेपि अन्यत्रापि तदनुमाने मानाभावाच्च । भवितेत्या[...]लिका
रसमस्तावयवत्वे बोधिनेन्यायेन समुदायावयवत्वं सुलभमिति बोध्यं । [...]पदेशप्रयुक्ते संज्ञासंव्यवह्रियन
इत्यादिना स्त्रीलिंगमकरणे शब्द[...]लिस्पष्टं । एतेन ल्युल्युलौ ष्टित्करणेन ङ्के । चिरदनाश्रयणमिति[...]दन्तोपिपर
स्तादित्यलं । सुग्विधानसामर्थ्या[...]तेन नुसवर्णदीर्घबाधित्वाऽऽनोडिन इति स्यात् । सुग्विधानेन नन्के कौण्डिन्य
न्यायेन सोपि बाध्यते । न च कृतेपि सुकि अनया सदुर्वार एवेति वाच्यं । सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधेरमायामित्या

दौ पुनरुत्सर्गप्रवृत्तावपि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधेन प्रवृत्तेरंगीकारात्। अस्ति च प्रवृत्तेन्यायविषयता। इत्यादे
शे कृतेपि आनुमानिकस्यान्यादेशेन स्थानित्वेन मुक्प्रवृत्तेः सत्वात्। सवर्णदीर्घेनुनैवं नइतरम कोचारि
तार्थ्यात्। यत्तु मुकिकृतेनेनेयादेशेनइ निन परकरणादिनितन्न पचमान इत्यत्रानुपदेशप्रयुक्तत्वसाधकपरभा
ष्यप्रामाण्येन यदागमलब्धस्य नपरत्वेन व्यावृत्तेः। अविशेषाद्धि शिष्टत्वादतिदेशवन्मात्रिकस्याप्यतिदेशा
च्चेन्निचेन्न। नावन्मात्रस्य प्रयोजनत्वे आनोडित इत्यनेनरंनानसेसेववर्देत्। अर्धमात्रालाघवस्य उनरत्व ईद्दास
इत्यादौ व्यत्ययकल्पनानावश्यकत्वस्य च सत्वात्। नन्वेवमपि मुग्विधानं सफलं। पचमं आन[illegible]स्य वस्था
यांसानुनासिकनिरनुनासिकयोः स्थाने जायमानस्याकार[illegible]नरतम्यादुभयगुणकस्य युगपत्संभवा
भावेपि पूर्वपरयोः प्रत्येकं स्थानितया पर्यायेनास्यात्। अन्य[illegible]स्थानिगुणकनिरनुनासिक एव स्यात्
न चाम इत्यत्रात्वातिदेशवत्कंठ्यत्वातिदेशस्य सत्वेपि ओ दोतोः कंठत्व ओष्ठ्यत्वयोरेकत्र दर्शने
नानिर्दिश्यमानधर्मविरुद्धधर्मत्वाभावेन मकारस्व[illegible]स्य सो ष्ठ्यत्वस्यापि सत्वेनोभयांतरत[illegible]मा पवारि
सवर्णदीर्घेणोभयगुणकयोरोकारौकारयोरेव[illegible]स्यापचौनः पचानः पचौनः पचौनडा[illegible]रूपस्यस

त्वान्नाकारः प्राप्नइत्यिया यां न ह्यविद्युपलक्षणमेव पक्षे सानुनासिकस्यादर्शनादिति शेखरे नन्वरीत्या
नानासिकत्वाभावान्न। भंजो ग्रामर्दनेइत्यादौ नयादर्शनेपिस्वराणांमूष्मणांचैव विवृतं करणं स्मृतम् इति
शिक्षोक्तेरौकारस्य विवृततनमत्वप्रनीत्या नस्य च विवृततेनाकारेण साम्याभावेपि ईषत्स्पृष्टस्य विवृततरै
कारस्य प्राप्त्यापत्तिरेतावता मुग्विधानसाफल्यं केनचिदयमागमिनि चेन्न। विधानस्यैतावन्मात्रप्रयोजनत्वेमा
त्रालाघवेन प्रक्रियालाघवेन च भानस्यैव इति न्यासमेव पाणिनिः कुतो नाशिश्रियत्। एवं सानुस्वारस्य
त्व नेनाकारस्य सानुनासिके उकारे कृते आद्गुण इत्यनेन सानुनासिकान्तरतम्यात् सानुनासिको
गुणः। निरनुनासिकान्तरतम्यात्तादृश एवेति पञ्चोनः पञ्चोंन इति तद्भाष्यसिद्धमेवेति किमियत्न प्रयासे
नेति रहसि विचार्यतां। एतेन एच इगिति सूत्रभाष्ये प्रदर्शितभूयसाव्यपदेशनप्रकृते केवलस्थानिनो वा
हृस्येन सवर्णो आकार एव भविष्यति नोकारादयः इत्यपास्तं। पञ्चोंनरतमहृस्वाभावेनावयवान्तरतमेन त
द्व्यवस्थापने नियमप्रसक्त्या उत्तरभागबाहुल्येन व्यवस्थायास्तत्वेपि सम्भवति समुदायान्तरतम्येन दाश्रयणे
मानाभावाद्गिनिष्टापनेश्च। अत एव खट्वा एडका इत्यादौ अवर्णभागबाहुल्येपि नाकारो वृद्धिरिति ध्वनि

शांकरी

८

न ह्यायमर्थः। नह्रीयाराद्देशेन णोप्तनिपतिरित्यादिना स्थानेनैनरनमसूत्रेशेषभाष्येकैयटेनस्पष्टमेवोक्तमि
निदिकू। द्विदीयेइनिसुड्डिधानवैयर्थ्यंनुनलोपस्यपाक्षिकत्वेननस्यायत्रयश्रवणार्थत्वात्। ननुनायंदोषः
वुग्युटाविनिवार्निकारंभात्। एतनेकाचइत्येनदप्राप्तियोग्येयुटोऽचारिनाद्ध्यात्। धनर्थेकविधानमितिके
नेकाच्त्वाभावेपि इयङः प्राप्तिसत्वादित्यरुचेराह। जहातेरित्यादौविनि। आदिनाभूयास्तामित्यादौ श्रीधेधा
नुकत्वबलादित्वयोरनिर्देशेनप्राप्तस्येटः परिग्रहः श्रीणांसुभ्रूणामित्यादौनुड्डिशिष्टस्याजादित्वानिर्देशे
नओः सुपीनिप्राप्तयणादेशस्यचप्रसंगोबोध्यः। ननुयमुद्दिश्यविहितइत्युक्तेःएधिषीष्टेत्यादौसुटःसर्वस्यप्रत्य
यावयवत्वाभावेनप्र[illegible]त्वंस्यात्। नकारोद्देशेनसुटोविधानात्। नचतत्कारेप्रत्यययावयवत्वस्य त्वेना[illegible]निर्देशेन
षत्वंसुलभमितिवाच्यं। उद्देश्यतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणधर्मस्यप्रत्ययावयवत्वस्याविशिष्टनिर्दे
शेपिसकारेतदभावादितिचेन्न। ननुध्यपतिनन्यायेनसीयुड्डिशिष्टस्यप्रत्ययावयवत्वालाभेनसकारेतद
वयवत्वाक्षतेः ॐ। क्वचिद्विधावुद्देश्यविशेषणेनापि आगमविशिष्टग्रहणात्। अतएवबहुवचनस्य व
त्ससाविस्यत्रपदस्येत्यादादित्यधिकारादुपस्थितसमर्थपरिभाषाबाधायपदत्वेनसुबंतत्वेन[illegible]यत्रेमा

राम

८

स्मादुद्देश्यतानन्त्रैवास्याः प्रवृत्तिरित्युक्तं समर्थसूत्रे शेखरे विधेयांशे ऽपि दृष्टान्ताभावेऽनुमानादित्युक्तेरसंगता
स्मान्न। तेन नशेरन्ते इत्यादौ रुद्धिशिष्टस्य सार्वधातुकत्वान्न शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणः सिध्यति। वैयाग्रहणे
इति। न हृतिधर्मातिदेशेन इद्घादिन धर्मातिदेशे चेत्सर्वः। अत एव हुझल्भ्य इति सूत्रे भाष्ये रुदिहीत्यादौ धित्व
व्यावृत्तये हलीत्यनुवर्त्य हलादेर्हेरिति व्याख्यानं। अन्यथा तनया हलादित्वातिदेशेन तदसंगतिः स्पष्टैव। अत
एव भूयास्तामित्यादौ वलादित्वाभावेन नेडिति। तेन दिदीये इत्यादौ हरीणामित्यादौ सुटि नुटि च यणादेयोनेनिबो
ध्यैनन्त्वपरनिमित्तत्वेनान्तरंगत्वात्स्वरसिद्धिर्भवत्येव न च वारणपरिभाषया प्रथमतो मुक्ताभाव्यमिति वाच्यम्।
तस्याः बहिरंगपरिभाषा नित्यत्वमूलकत्वेन यत्रानित्यत्वमिति तन्नैव नात्सीकारादित्यरुचेराह किन्त्विति। ङ·
मंत इति। फलितार्थपरमिदं॥॥ सूत्रार्थस्तु ह्रस्वात्परस्य पदावयवस्य ङमो ङमुट् ङजादौ पदे इति बोध्यः। तेना
वृत्तिकरणे गौरवेणास्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वमिति परास्तं। पूर्वानत्वकथनेनैकदेशयुक्तित्वमित्यन्यत्र। य
त्तु मिदच्चोत्यादिति सूत्रस्थभाष्यविरोधेनैकदेशयुक्तित्वमस्येति। अत्र हि मिनः परादित्वे हि ष्वंतप इति अ
त्र मोनुस्वारो न स्यादपदान्तत्वादित्युक्तं। आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यबोधने हि तदसंगतिरिति नन्नसुक्ति

मन्। संयोगांतलोपे कृतेऽनुस्वारस्य सुकरत्वेन नस्यैकदेशयुक्तित्वसत्वया[illegible]वाच्यत्वात्। नन्वेवं कुतः सोर्य उपे
स्थित इति चेल्लोकानुभवविरोधात्। फलाभावाद्गौरवाणामित्यादौ नुटः सुत्वेन नांतस्य पदत्वेन प्रदानस्येति ण
त्वनिषेधप्रवृत्त्या दोषबाहुल्याच्चेति गृहाण। सिद्धांतासंगतिरिति। नन्वेवमपि भाष्यासंगतिः [illegible]ति सूत्रे पा
इति विशिष्टरूपोपादानसत्वेनोपस्थितार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणतयान्वयसंभवेनार्थवतः पाशब्दस्यादे
शविधाने नागमसमभिव्याहारे विशिष्टस्यैवार्थवत्वेन च निर्दिश्यमानपारूपस्यार्थवत्वाभावादिति चेन्न।
आदेशविधौ अंगाधिकारसत्वेनार्थवत्वाच्छब्दानां यदंगेन तदवयवस्य निर्दिश्यमानस्यादेश इत्यु[illegible]सास्त्वे
न यदागमेति न्यायेन प्रकृतेऽर्थवत्पाशब्दः अपा इति नदंतत्वमपि व्यपदेशिवद्भावेन तस्यैव त[illegible]नन स्वयव
पाशब्दे निर्दिश्यमानत्व[illegible]नेतिरिति भाष्याशय इति बोध्यं स्थानषष्ठीनिर्देशादिति। एवं च शब्दानित्यत्ववार
णाय पठितत्वात् कार्यलक्षणया समुदायादेशपरत्वेपि न शक्यार्थस्याग इत्यचः परस्मिन्नित्यादेर्नासंगति
रिति बोध्यं न त्वनु स्थानिवत्सूत्रेणानुमानिकस्थानादेशग्रहणमित्युक्तं। न त्वयमिहोच्यते नस्य स्थानिव
त्सूत्रे ग्रहणेन न दोष इत्यादेशग्रहणसामर्थ्यादिति चेत्समं प्रकृतेपीति चेन्न। हनो वध इतिवदेशरु[illegible]ति षष्ठीति

...नित्यत्वानुपपत्त्या कल्प्य
दैशेनाष्टाध्यायीबोधितस्थान्यादेशभावसंबंधि ... वेद्यानां नित्यत्वानुपपत्त्या कल्प्य
मानसमुदाया देशस्यादेशग्रहणेन ग्रहणेपि तेषां नामिति निबोध्यं नन्वेवमुदस्यादित्यादाविति। यदागमेति निर्मा
येनोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणया वद्धर्मा अतिदिश्यंते। तेनोत्तस्यात्वमुपपन्नं अत्र चेदं बोध्यं तेनमिति
बोध्यं। अतिस्यदत्वादिभाष्योदाहरणादध्याहृतनिर्दिश्यमानपदे लक्षणया अर्थद्वयमित्याह। अवयवरूपमेवे
ति। यद्यप्यतिस्यदत्वस्य त्रबाधें ऽत्यसदेशस्येसेव सिद्धं। नत्रेन राव्यवधानं च ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वाद
त्र व्यवधानं। अतएव हंसः शिरांसीत्यादौ न दोषस्तथापि अतिमूत्यमित्यादौ दोषो घोविद्यते। दोचाहनीयार्थस्यफ
लं बोध्यं। निरूपितत्वस्य तृतीयार्थत्वादाह। स्थानिनिरूपितेइति। स चनिवर्त्यनिवर्तकभावो यथैकोयणचीत्यादौ त
त्र चैको निवर्त्तको यणभवतिप्रसंगे सनीत्यर्थः। सचार्थो न सैवेति निबोध्यं जातिपक्षे दोषाभावादिति चेन्न। असाय
भावः। निर्दिश्यमानत्वं नोच्चार्यमाणसजातीयत्वं वक्ष्यमाणाह यवरट्सूत्रभाष्यविरोधात्। नाप्युच्चार्यमाणपदबो
ध्यत्वं नत्वं उच्चार्यमाणस्यस्थापा बोध्यत्वस्यागमविशिष्टेसत्वेन उदस्थादपिबद्दित्याद्युदाहरणपरभाष्यविरोधात्।
येन विधिरिति शास्त्रप्रामाण्येन विशेषणस्य तदंतबोधकत्वेनोच्चार्यमाणविसर्जनीयपदबोध्यत्वस्य तदंतेसत्वेनो
॥३ टिप्पणं तत्र हि विसर्जनीयान्तस्य पदस्य सत्वमित्यर्थे निर्दिश्यमानपरिभाषया विसर्गस्यैव स्थानेसत्वमित्युक्तम्। कथमुच्चार्यमाणत्वं विसर्जे

श्रीवागीशविरचित... ॥३॥

मंकरी १०

क्तभाष्यविरोधापत्तेश्चानेनास्मादेतच्छास्त्रीयसंकेतग्राहकासहकारिणोच्चार्यमाणपदबोध्यत्वं तदिति वाच्यं। अस्ति
चउद्दस्थादपिबद्दिसत्राद्यंनैोटकिनाविनिशास्त्रसहकारः सुमद इत्यत्र येन विधिरिति सहकारश्च। विसर्जनी
यस्य सइ इत्यत्रानुनदंनस्य येन विधिरित्येन तत्सहकारसत्वेपि विंदृह्यस्य तद्भावान्। यद्यपि त्वंरूपमिति संकेतन
ग्राहकसत्वेनैतच्छास्त्रीयत्वमनुपपन्नं तथापि भाष्यतत्सप्रघ्याख्यानान्। सत्वेपि तदतिरिक्तविशेषणोद्दोधाभावा
त्व ईदृशनिर्दिश्यमानत्वं ग्रंथकृतोप्यभिमतमेव। अन्यथा व्यक्तिपक्षे शंकाया जातिपक्षेण समाधानासंगतिः। न
त्र जाते निर्दिश्यमानत्वे तुल्ययुक्त्या पाणिनिसूत्रगृहीताष्टादशव्यक्तीनां निर्दिश्यमानत्वसंभवात्। ज्ञापकाश्रय
णासंगतिश्च। अत एव ईङः रिङो ङिःत्वं स्पष्टार्थमिति वक्ष्यमाणग्रंथसंगतिः। अन्यथा न देः सः सादित्यत्रानुवृ
त्तत्वादादीनामित्यस्यैव नाडिधावनुवृत्तानां गस्येत्यस्य निर्दिश्यमानत्वसंभवाद् त्यादेशत्वायत्तस्यावश्यकत्वेन तद
संगतिः। मम तु अंगस्येत्यस्य तच्छास्त्रीयसंकेतितत्वेन तदंतस्य च तत्त्वेन न तत्संगतिस्स्यैवानन्वेनमपि।
त्वपूर्वापरविरोधः। इयङुवङोर्ङित्त्वं वह्लाह्लादीनामपि निर्दिष्टत्वादत्यादेशत्वायेत्यनेन धातोरथेन [illegible]ता।
त्वसंकेतनवत्त्वादिति चेन्न। ग्रंथस्यान्याभिप्रेतकत्वान्न तथाहि। धातोरादिः धात्वादिः धातुरादिर्येगो[illegible]त्यनदृगा

राम १०

न्को श्रुरिति चेन्न। नन्वेवमपीति। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया सर्वथानर्थकस्य [illegible] र्थः॥ आ महान्महान्भूतः
महद्भूतश्चंनसो र्यादिच्विडाचश्चेत्यनेन गतित्वे कुगतिप्रादय इति समासः। गौणार्थबोधकत्वेन शब्दस्यापि तत्
त्वं बोध्यं। संज्ञादिरिति। अत्र कर्मण्याने आपसर्गे इत्यङ् आदिना अनुकरणपरिसंग्रहः। यद्वा संज्ञा आदिः प्र
थमबोधको यस्य स संज्ञीत्यर्थः। अत्र पक्षेऽपि त्रुकरणसमुच्चायको बोध्यः। महान्तौ बाहू यस्य स महाबाहुरित्य
त्रात्वायोपसर्जनत्वरूपगौणत्वस्याग्रहणमावश्यकं। अत एव समानाधिकरणोत्तरपदे आत्वविधानं सफलमु
पसर्जनप्रतिषेधश्च। एवं चेदं प्रयोजनं नासाधारणं पदकार्यविषयत्वस्येति हृदि निधायाह। किं चेति। यत्तु पदो
द्देश्यकं कार्यमेव न तु न कार्यमिति तन्न। आन्महत इत्यत्रोत्तरपदाधिकारेणानेन पूर्वपदाक्षेपेण यथा कथंचि
त्तत्वसत्वेऽपि राजश्वशुरस्यादित्यादिन ह्रितविधौ सुबंतात्तद्धित इत्यस्य सत्वेऽपि स्वमेन घकालतनेष्विति ज्ञापका
दुत्तरपदमानः प्रातिपदिकात्प्रत्ययः कृपः परस्तात्। एवं च गर्गादिभ्य इत्यादौ न लक्षणोत्यर्थस्त्वेन तद्धितानां पदो हे
श्यकत्वाभावेन भ्याशुरिरित्यादौ यदापत्तेः। गोभवदित्यादौ प्रगृह्यत्वापत्तेश्च। नापि पदसंबंधित्वं तत्वं श्वाशुरिरित्या
दावनङ्ओनापत्तेः। त्वड्ढवनीत्यत्र त्वाद्यादेशानापत्तेश्च। तस्मादस्तु नः पदव्यपदेशरहित निमित्तत्वं तत्वं नहितविधौ

शांकरी प्रातिपदिकाधिकारस्यसत्वेपिवस्तुनःपरव्यपदेशरहितनिमित्तकत्वसत्वात्।नचैवंप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्या
१३ पिपदकार्यत्वापत्तिः।नथाचत्वद्भवनीत्यत्रत्वाद्याद्यादेशोनस्यादितिवाच्यं।उत्तरपदेपरव्यपदेशनिमित्तकत्वेपिच्वि
प्रत्ययादौवस्तुनःपरव्यपदेशरहितानिमित्तकत्वाभावात्।अतएवनमद्द्योपादानं।त्वद्भवनीत्यादौच्विप्रत्यये
त्वादिष्वितिपदत्वसत्वेपिसुबंतत्वाभावात्।सुप्तिङंतमिहपदत्वविवक्षितं।नत्वपदस्याप्रयोगेणेत्यादिनाग्रंथकृ
तैवध्वनितंयदित्तुराजश्वशुराद्यदित्यादौउपजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवादइतिन्यायेनप्रकृत्यैतिन्यायेनचभ
विषयत्वेनपदत्वबाधइत्युच्यतेतदापरव्यपदेशइतिलक्षणासुबंतव्यपदेशइतिपाठोबोध्यः।उपात्तमित्या
दीनि।एतेनविशेषणत्रयस्यापीदमेवंकृत्यमितिध्वनितं।तथाहि।यदुपात्तमनइतिननहिशिष्टरूपंयदि
शिष्टरूपंप्रातिपदिकादिननहिशिष्यार्थोपस्थापकंयद्धिशिष्टार्थोपस्थापकंश्वशुरइतिननतदुपात्तमितिध्व
तं।नन्वेवमेतत्सूत्रस्थभाष्यासंगतिः।तत्रह्यदोभवद्धोभवदित्यादौप्रगृह्यत्वंगौणत्वेनपरिहृतं।निपातपदस्यप्रा
तिपदिकतुल्यत्वादतआहनिपातपदंत्विति।निपतंसाख्यानार्थेप्रतिविशेषणीभवंतीतिव्युत्पत्त्यानिपातप राम
दस्यचादिषुयोगरूढत्वमितिभावः।प्रातिपदिकपदंतुशुद्धरूढमितिवैषम्यंबोध्यं।वस्तुनस्तुअनुगतत्वाभि १३

कानां संज्ञानां व्य[illegible]डित्स्य त्वडित्स्ययोर्भेदः। वृद्धादि
संज्ञानामपि व्यक्तिरेव न तु अनुगतानां नानासां तच्छब्द एव। एवं च निपातनसंज्ञाया अनुगतव्यक्तित्वेन व्यक्तिरेव प्रवृ
त्तिनिमित्तमिति चादित्वेन चादीनामुपस्थितिः। प्रातिपदिकशब्दस्तु शब्द एव प्रवृत्तेर्निमित्तमिति प्रातिपदिकपद
वत्वेनोपस्थितिरिति युक्तमनयोर्वैषम्यं। ध्वनितं चेदं वैषम्यं कुत्वं कस्मान्न भवति भत्वादित्यादिना ऽहिह्रस्वसूत्रे भाष्ये
स्पष्टं चेदं क्तल्कृसूत्रे विवरणे। संज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वन्तलादिभिरित्युक्तिस्त्वननुगतविषया लक्षणया न था
व्याख्यानपरकैयटस्तु चिंत्य एव। कुत्वं नेत्यस्य ककारो नेत्यर्थस्तु प्रकृतानभिप्रायेण। नत्रांनरूनभ्यानस्यैव ग्रासः।
एवं च णत्वं ग्रासमित्यादावपि लक्षणां विनैव स्वरसतो निर्वाह इत्यलं। ननु नाथन्यायः पदकार्यविषयः किंतु वि
शिष्टरूपोपादानविषयोऽन्यथा गोवाहीकमानयेत्यादौ तद्दुक्तहेतोः सत्वेनात्वादिप्रसक्तावपि गोपाठयेत्यादौ पाठन
क्रियान्वयायविभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव गौणत्वप्रतीत्या उक्तहेतोस्तत्राभावेन चात्वादिनस्यात्समनु विशिष्टरूपोपादाना
भावान्न दोष इति कैयटस्तु भोक्तयुक्तमित्याह। गोपाठयेत्यादावितिन। ननु बोढॄणां पद एव प्रतीतावपि वक्तृणां तु नतः पू
र्वमेव प्रतीतिसत्वेन विनिगमनाविरहो न आह। भाष्यप्रयोगे त्वाद्याद्देशकरणेन चेति। सांनेति दीर्घ आदिश

व्यर्थः॥ क्वचित्तथैव पाठः। तदनापत्तिरिति। अत्वंत्वंसंपद्यते। अमहान्महान्भूत इत्येतेषु त्वापत्तिरित्यर्थः। त्वद्भवती
सत्र तु पदसंस्कारपक्षेपि दोषो बोध्यः। एतत्सर्वं वक्तुस्तत्सूर्वमेव न तथा बोध इत्यभिप्रेत्य वस्तुतः स्म एव नेत्याह। किंचेति॥ क
र्त्क्रिये चानिर्दिष्टाविति पाठः। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषात्। अत एव भाष्येपि तथैव पाठः। गोमवेत्यस्य तस्य द्वाच्यमेवेत्यर्थः
।भाष्यस्यानुकरणमिदमन्यथा गौरेवेति वदेत्॥ एवं चाग्रे देवदत्तेवेति पाठः। भाष्ये संबुद्धं न स्यात्तस्य दर्शनात्। श्रुतत्वं
तु न वाक्यान्तत्वाभावात्। भाष्येपि गामभ्याजे देवदत्त शुक्लामिति पाठे न तस्य वाक्यान्तत्वाभावाच्चेति बोध्यं। श्लोक इति।
अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु इत्यर्थः। आरभेतेति क्वाचित्कोप
पाठः। आरभमाणेनेति पाठः। तस्यास्तेपरित्वात्। नन्वेवमोत्सूत्रस्थभाष्यासंगतिरेवोक्तरीत्यान्यायस्य पदकार्यवि
षयत्वत्यागेन न तथैव वक्तव्येऽन्यथा समानाधिकरण्यमनुचितं वस्तुतो विशिष्टरूपोपादानविषयत्वमितो लभ्यत इ
त्याह। अर्थाश्रय इत्यादि। एवं च न्यायस्य पदकार्यविषयत्वं संसृष्टमेवोक्तमिति भावः। तत्रापि मदुक्तरीत्यैव इदं भाष्य
व्याख्येयमित्याह। गोनइति। एवं च तदुक्तविशिष्टरूपोपादानसाधकमिदं नेति भावः। तस्मात्कृ बंत व्यपदेशरहिता
निमित्तके कार्ये यत्र विशिष्यार्थोपस्थापकमुपात्तं विशिष्टरूपं तत्रैवायं न्यायसिद्ध इति बोध्यं। नन्वेवमगोमती गोमती

संपन्नागोमतीभूताइति [illegible] । यागवती महती संपन्नाइत्यत्रैव तत्र
विशिष्टरूपोपादानाभावात्। एवंचास्य न्यायस्याप्रवृत्तिरितिचेन्न।। गोमतीत्यस्य सन्नदीत्यर्थेनाभाषितपुंस्कत्वेनादो
षात्। स्पष्टंचेदंप्रत्ययलोपइत्यत्रविवरणे। यद्यपितत्रकेयटेन चांते क्वचिद्धितिः कर्त्तृत्वं क्वचित्प्रकृतेरेवं तत्रगोमती
संपन्नाइत्यत्रप्रकृतेः कर्त्तृत्वेन विवक्षितेः गोमतीत्यस्य भूतेत्यनेन वैयधिकरण्यात्पुंवत्त्वं महद्भूतइत्यत्र तु विवक्षितेः क
र्त्तृत्वेनास्तिसामानाधिकरण्यमितिसमाहितं। तथापिगोमतीत्यस्यारोपेण अगोमतीत्यर्थकत्वेनसामानाधिकरण्य
स्यसत्वादितिविवरणेनदूषितत्वादितिदिक्। सुपथाः स्त्रीत्यादाविति। अर्थोऽभ्यां तु इत्येतत्यौणादिको सिः। आगम
समभिव्याहारेविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वनियमेनास्येत्रानर्थकत्वमितिभावः। ननु नेदं युक्तं। अवयवानर्थकत्वेपिविशिष्ट
स्य नद्ग्रहणेनग्रहणात्तत्रानर्थकत्वं। नचनिर्दिश्यमानेत्यस्यावयवषष्ठ्यामपिप्रवृत्त्यानिर्दिश्यमानासंतस्योपधाया
दीर्घइत्यर्थसत्वेनप्रकृतेनिर्दिश्यमानत्वस्य अनर्थकएवेतिवाच्यं। अपिवदित्यादावनर्थकेपिवाद्यादेशकरणे
ननिर्दिश्यमानस्यार्थवतोग्रहणेमानाभावात्। स्वमतेउणादीनामव्युत्पन्नतयासुश्रोतसित्यव्युत्पन्नमेवेत्यभि
प्रायेणवक्तुंशक्यः। सुपथाइत्यस्यार्थवत्त्वस्योदाहरणस्यस्त्रीमेरुशृंगारूढत्वापत्तेरितिचेन्न। सुश्रोतसिस्त्रस्यनीति

शांकरी. १५

प्रत्ययान्तत्वेनादोषात्। भाष्येपीदमेवोदाहरणंद्रष्टव्यं। यद्यपिभाष्येदंडीवाग्मीसेनोपानंतथापितदुपलक्षण
तयैवव्याख्येयं। अन्यथानत्रसौचेनिदीर्घस्यसत्वेननियमस्यानुपयुक्तत्वेनचतदसंगतिःस्पष्टैवेतिदिक्। अंगादि
निपरेइति॥ परेइत्यनेनारुचिःसूचिता। नहीजंतुविभाषेटइत्यत्रार्थवतएववर्षाभ्वमःसंभवोनानर्थकस्येत्संगादि
स्स्यानर्थकत्वरूपंनत्रहीटइतिनषीध्वम्विशेषणमसंभवात्। इटोवयववत्त्वेनविशिष्टषीध्वत्वमस्तत्वेपिनङ्गहि
नत्वाभावेननत्वस्यदुरुपपादत्वात्। किंतुधकारविशेषणं। येननाव्यवधानन्यायेनषीशब्दव्यवधानेपिभवतिवच
नसामर्थ्यात्। इणःपरोयइट्ततःपरस्येनसंबंधिधकारस्यटेभवतीतितदर्थः। एवंचनत्राप्यर्थवतएवसंभवेनाग
ग्रहणस्योक्तार्थबोधकत्वमुक्तमेव। परंतुअर्थवद्ग्रहणाइत्यस्यतेनानित्यत्वबोधनेपिअनित्यसन्नित्यस्यनतन्मूल
कत्वंभाष्येवचनरूपेणैवतस्यपाठात्। स्पष्टश्चायमर्थः। विभाषेटइतिसूत्रेशेखरेइतिनत्वंबोध्यम्। अस्यानित्यत्वमू
लकत्वंवदतस्तवविभाषेटइत्यत्रानर्थकस्यैवतस्यसंभवेनात्रापिनथाभ्रमःस्यादितिकर्तव्यंत्वयोगादिति। मभ
मनुनावश्यकंतदितिग्रंथकृदाशयोबोध्यइत्यलं। तावन्मात्रांशस्वरितत्वप्रतिज्ञाबललभ्यमिति। अनेनोभयत्रइद
मेवबीजमितिसूचितं। यद्यपिअर्थाधिकारशब्दाधिकारावेवानयोर्बीजमितिकैयटेनोक्तं। तथापिपस्यानिरितिसू

राम १५

त्रेभाष्येकथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोनुवर्तेते एकदेशोनेत्युक्तं। एकसूत्रनिर्दिष्टानां पदानामप्युपदेशेऽ
जनुनासिक इत्यतोनुवृत्तिदर्शनेनार्थवदधातुरित्यतोर्थवत्सदानुवृत्तिदर्शनेन च यथाश्रुतभाष्यप्रश्नानुपपत्त्यासमा
सनिर्दिष्टानामित्येवं न दृष्टो वाच्यः नन्तु परस्परान्विनानामिति। समासे हि वृत्तिस्वभावाद्राजपुरुष इत्येन दृष्टकरा
जपुरुषपदयोरपि राजसंबंधवत्पुरुष इत्यर्थे शक्तिरिति निर्विवादो न एवं नामैकदेशेनामग्रहणमित्युक्तदोषः। एवं च
पाकमूल इत्येन हृष्टकमूलपदस्य पाकमूलार्थकस्यार्थरहितस्य कथमनुवृत्तिरर्थाधिकारादिति प्रश्नः। शब्दाधि
काराश्रयणेन समाधिः एकत्रार्थे एकोपस्थितिरूपे युज्यमानं संबध्यं यत्पदं तेन निर्दिष्टानां पदानां मध्ये एकदेशो
र्थरहितोप्यनुवर्तते। अनुमीयते शब्दाधिकाराश्रयणादित्युत्तरार्थः। समुदायाभिधायिद्वंद्वनिर्दिष्टयोरितितु प्रकृ
ताभिप्रायेण पूर्वपक्षभाष्यव्याख्यानपरं बोध्यमिति लभ्यते। तथापि नेदं युक्तं। ओतोमृरासोरिति सूत्रेऽचि नव
मित्यत्रात्वव्यावृत्तये वा सुप्यापिशलेरित्यतः सुपीत्यनुवर्त्यं वानुवृत्तिमुक्तन्यायेनाशंक्यानुत्तरपदे इति द
ष्टांतेन वारणपरभाष्यासंगतेर्न हि दृष्टांतेदार्ष्टांतिके वा समासनिर्देशोस्तीति येन तदुक्तिसामंजस्यं भवेन्नात
स्मान्न्यायद्वयस्य मदुक्तमेव प्रवृत्तौ निवृत्तौ च बीजं। सकसंबंधान्विनानां परस्परमिलिनानामित्येवार्थः। अतए

शोकरी
१६

वालुग्वत्तरपदेइत्यस्यावतरणलेखः अतएवपूर्वत्रालोकदृष्टान्तालेखश्चसंगच्छतेइतिकृतबुद्ध्यएवविदांकुर्वे
न्तु।ज्यादादीयसइति।ननुनेदंज्ञापकंज्ञापितेमिचारितार्थ्याभावात्॥ ○ ॥ ○ ॥ ○ ॥ ○ ॥ ○ ॥ ○ ॥ ○ ॥ईकार
स्याकारेवहालोपइत्यनेनालोपइत्यनुवर्त्यापीकारस्यनिवृत्तावकारविधानसामर्थ्यादेवपररूपंबाधित्वादीर्घोभ
विष्यतीतिचेन्न।अंगवृत्तपरिभाषायाःसिद्धांतेऽसत्वेनाकृतत्सार्वत्रिदीर्घव्यावृत्त्याकारस्यचारितार्थ्येनापवादत्वे
नदीर्घंबाधित्वापररूपापत्तेरित्याशयात्।दिवउदितीति।नन्वत्रचारितार्थ्याभावादज्ञापकमिदंअर्धमात्रिकव्यंज
नस्यैषत्साहश्यैनैकमात्रिकोकारेपिदीर्घस्याप्राप्तेः।नचवश्चेतिसूत्रेछग्रहणाकरणेलाघवेनछ्वोरित्यत्रक्विझो
त्यननुवृत्तेर्बाह्युभ्यामित्यादावूठिहृस्वश्रवणार्थमित्यत्वात्पूर्वेदिवउत्वंतुनअंगत्वान्नस्यैवप्राप्तेरितिवाच्यं।अनिपद
विधित्वेनशीघ्रोपस्थित्यादिवइत्येवस्यादितिचेन्न॥ऊङ्कोपिवकारस्यनथात्वेनोभयोःसमत्वादित्याशयात्।पक्ष
ह्यसाधारणमपितदस्तीत्याह।ऋतउदितीति।नचतपरत्वंढ्लोपइतिदीर्घबाधनार्थमितिवाच्यं।सुपत्वरा
जिनावाणाज्वलिताइवपन्नगाः।नैर्ऋतोरऽस्यभासनेसवितूरश्मयोयथेतिरामायणप्रयोगविरोधात्।उरण्रप राम
रइतिसूत्रेऽणग्रहणाभावेऋरपरइतिभाष्यविरोधाच्चस्पष्टंचेदंतत्रैवशेखरे।धर्मिग्राहकमानादादेशविषयइ १६

यंतेनसनाशंसतनादिरुन्म्प्यइत्यादौनदोषः।यद्यपिदीर्घेणार्थस्याभिधानंनास्तिसिद्धानामेवशब्दानामन्वा
ख्यानमित्यणुदित्सूत्रभाष्यात्तदोषस्तथापिलक्ष्यैकचक्षुष्कानस्मान्प्रतिप्रवृत्तंशास्त्रमितिबोध्यं।नन्वेवमूदुपधा
यागोहइत्यत्रदीर्घनिर्देशोव्यर्थः।ऊदुपधायागोहइत्यनेनैवेष्टसिद्धिरितिचेन्न।दोषोणावित्यत्रेतदनुवृत्तौवांत
रतम्याहूषयतीत्यत्रह्रिमात्रसिद्धयेदीर्घइतिविकृतनिर्देशस्यकर्तव्यतापत्तेस्तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यासंगतेश्च।नच
दुषइत्युक्तावपिगुणेह्रिमात्रसिद्धावूकर्तव्यमितिवाच्यं।तक्रकौण्डिन्यन्यायेनतदुत्तरंचारितार्थ्येनउत्वेनगुणबाधाप
त्त्यादूषयतीत्यनिष्टापत्तेः।नचवैयर्थ्यंगुणबाधेनकृतार्थत्वात्।नचनावश्यमयोजनत्वेनधातुलोपइत्यनेननरंपाठेनैव
सिद्धाविहकरणंव्यर्थमेवेतिवाच्यं।लाघवाभावात्।पाठस्याशोकवनिकान्यायेनचरितार्थत्वाच्च।ममतुऊदित्य
नुवृत्तौस्थानेनंतरतमइत्यस्यप्राप्यमाणानामनंतरतमव्यावर्तकत्वेनाप्रवृत्तौनदोषो।नापिभाष्यासंगतिरितिबोध्यं
।एतेनउऊइतिह्रस्वदीर्घप्रश्लेषेणगोहइतिविकृतनिर्देशप्रत्याख्यानेननिरुद्धेयमितिकेषांचिदुक्तिरप्यपास्ता।
ऊदुपधायागुहइत्युक्तौउक्तन्यायेनगुणबाधकत्वाभावेनगूहयतीत्यनिष्टापत्तेश्च।नचक्ङितिविषयेऽक्ङितिचनिगुण
निषेधेनतत्रचारितार्थ्येनोक्तन्यायाप्रवृत्तौपरत्वाद्वृद्धौइष्टसिद्धिरितिवाच्यं।निषेधेनापितस्यप्राप्तियोग्यमात्रनयाया

न्। तेनापि न सिद्ध इत्यस्य न्यत्। अत एव संबुद्धौ नलोपनिषेधनरूपत्वस्य चारितार्थ्येपि अपवादो रुर्नलोपं बाधिष्यत इति भा
ष्यासंगतिः। किंचोत्तरसूत्रेपि नस्त्याख्यानस्य चिकीर्षितत्वेनानंतरदर्शय त्वांतर स्यावश्यकतापत्तेः। प्रश्नेषु तु दीर्घ
स्वरितत्वबलादनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेष्टसिद्धेः। यद्यपि ह्रस्वोकारकरणेपि भाव्यमानोणुकारस्सवर्णान्नगृह्णातीत्यने
नेष्टसिद्धिर्भविष्यति। ऊदुपधाया इत्यत्र विवरणे उक्तं तथापि नद्गुकत्युक्त्या स्वरसग्रस्तमन एव तत्सूचकमाहुरित्युक्त
मिति बोध्यं। स्वातंत्र्येणैनस्त्याख्यानप्रकारस्तु प्रयोजनानामल्पत्वेनादस्रोसेरित्यत्र ऊ इति दीर्घपाठ इत्युक्तं प्रागिति
विशदं भाष्यतत्त्वविदां॥ गवे हितमिति वाक्य इव समासेपि कृते। अवादयो नेति भावः। न लुमतेति निषेधस्तु न प्रत्या
सत्यालुसप्रत्ययनिमित्तकांगसंज्ञो हेश्यकविधावेवनस्य वृत्तेरंगीकारात्। स्थानिवत्सूत्रेणासिद्धेः। ल्विध्यर्थमिदमि
ति। अत्र णोडिसादौ आशीरित्यादौ च गाह इद्मृ शास इद्दङ्हलोरिति च सिद्ध्यति। सुहृष आसादइत्यत्र सोर्नन-
सौ अलोमोषसौ इति स्वरोऽत्वसंतस्येति दीर्घश्च न भवति। मत्स्साहचर्यादत्तुना साहचर्याच्च अतुमाणासंतस्यैवोभ
यत्र ग्रहणात्। न ह्रस्वणमित्येव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययनिमित्तकमेवेत्यर्थोपि द्रष्टव्यस्तेन प्रत्ययस्येन-
रविशेषणात्वेपि गोहितमित्यादाववबादि न। न चाव्युपशिलष्टस्येचो यवायावो भवंतीत्यर्थेन प्रत्ययस्येतरविशेष

णत्वमेवेति वाच्यं। एवं सति सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ह्रस्वस्य गुणः त्रिचतुरोः स्त्रियामित्यादि विधौ प्रत्ययलक्षणानापत्ताव-

निष्टापत्तेः तस्मात् स्त्रिया विशेषणत्वमित्यस्य समानाधिकरणेन स्त्रीविशेषणत्वमित्यर्थो वक्तव्यः॥ एवं च प्रकृते तेन त्व-
मस्त्येवेत्याहुः। वस्तुतो वार्तिकमते ऽल्विध्यर्थमेव प्रत्ययलक्षणसूत्रारंभोऽन्यत्र तु स्थानिवद्भावेनैवेष्टसिद्धिस्तत्रास्य
प्रवृत्तेः फलाभावात्। एवं च सर्वनामस्थाने इत्यादावस्याप्रवृत्तावपि स्त्वभावेन समानाधिकरणेत्यादेरनुपयोगात्
। अन्यथा सुप्तिङन्तसन्न्यङोः सर्वस्य सुपीत्यादावगत्यानर्थे यत्नान्तरस्य कर्त्तव्यतापत्तेश्चेति दिक्। देवदत्तश्चिकी-
र्षतीत्यादाविति। आदिना देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य परिग्रहः। सन्नन्तत्वादित्यादिना यङन्तत्वपरिग्रहः। धातुत्वादित्यादि-
ना देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र प्रातिपदिकत्वस्य संग्रहो बोध्यः। ननु विशेष्यासन्निधानात्कथं तेन न सिद्धेः सोत आ-
ह। सचेति। ननु नित्यस इत्यनुत्तरपदग्रहणेनेति विशेष्यान्तरसत्त्वेऽपि नत्वीकारेणान एव वनोर च इत्यादौ नदे[illegible] इति ने-
दं च मत्कृतमिति चेन्न। अयं भावः। विशेष्यान्तरासत्त्वे इत्यस्योपस्थितत्वान्नदादौ इत्यस्य स्त्रीप्रत्यये चेति निषेधेनासत्त्वे इ-
त्यर्थः। तेनातिराजकुमारिरित्यत्र न द्विषयके गोस्त्रियोरिति सूत्रेण नदादिनियमाभावेऽपि नदं न विधौ ह्रस्वसिद्धिः। नत्वो-
पसर्जनस्येति तु न विशेषणं गोशब्देऽपि नदापत्तेः। अतिसुगौरित्यादौ ह्रस्वापत्तेः। यद्यपि नदादेरित्युपस्थितं विशेष्यमा

शांकरी १८ दायनदंतविधिरन्यत्रतुशब्दस्वरूपमितिनियमं वतुल्त यापिनदादीत्यस्यार्थोधिकारानुरोधेनप्रत्ययविधानावधित्व
पस्ययग्रहणेनवनोरचेत्यादौनेनसामानाधिकरण्याभावात् शब्दस्वरूपविशेष्यमादायैवनदंतविधेरावश्यकत्वादि
त्साश्रयात्। अत एव हल्ङ्यादिसूत्रेशब्द[illegible]बहुश्रेयसीत्यादौलोपायङ्बाबन्त्यामुपस्थितनदादीत्यनेन[illegible]मनभ्य
पेक्षशब्दरूपंविशेष्यमादायनदंतनांसंसा[illegible]यसूनिसीत्येनतदुपस्थितनदा — दीत्येनतद्वलेनहिनोयस्तदंत[illegible]वधिःसा
धितः। अत एव एङ्ह्रस्वादित्यत्रोक्तप्राचीनमघट्टकेशरवरादिःसंगच्छते। अन्यथाकुलेत्यादिसिद्धयेव्यधिकरण
णान्वयस्यावश्यकत्वेनएकदेशविकृतन्यायेनकृतनरदित्यादौरेफोनेप्रकृतिनित्वसत्वेनकारीतेनतदादित्वस्यापि।
लाभेनचहलोलोपापत्त्याप्राचोक्तरीतेरावश्यकत्वेननतदसंगतिः। अत्रचङनदादिप्रतिषेधप्रत्याख्यानभाष्यम
पिमानं। धर्मिग्राहकमानात्परिभा[illegible]मपिप्रत्ययप्रागभाविवत्वस्यनदादेर्ग्रहणान्नोक्तदोषइत्यन्ये। एतेनापि वस
रिभाषयेष्टसिद्धिरितिनिरस्तं। विशिष्टरूपोपादानाभावात्। नचैवमपिसनाद्यंताधानवइत्यत्रोपस्थितनतदादीत्य
स्यानन्वयादुक्तदोषस्तदवस्थएवेतिवाच्यं। क्वचिदुपस्थितनतदादेर्लक्षणयानदिनरपरत्वेनादोषादतएवसुसि:
इं.नमित्यत्रापिदोषो ऽन्यथापदसमुदायस्यपरत्वापत्तौवनिश्चापनेरितिगूढाकूतं। यत्रप्रत्ययोनिमित्तत्वेनाश्री राम १८

यनइति। किणः लुङ्लङ्लृङ्क्षुसना सासुपिचशसुपात्यादौ एवं च द्वगन्धो रभाष इति बोध्यं। यद्यपि प्रत्यय
ग्रहणे चापंचम्या इत्यस्य विशिष्यत यावत्समाणत्वेनात्रैतद्व्याख्यानंनयुक्तंनथापि विशिष्टव्यविशेषयाभावस्य
व्यवस्थितत्वेनतत्रतत्र लक्ष्यानुरोधेनैवेष्टसिद्धेर्ननिष्फलमित्यभिप्रायकत्वेनास्य प्राचामनुरोधिनामस्य धट्ट
कस्य सर्वस्य व्यवस्थार्थकत्वेन [illegible]यत्वादित्यन्यत्र स्पष्टं। गर्गादिभ्यो यञिति सादेः पूर्वे यञो विधानात्साचा[illegible] प्रत्यय
त्वाभावेन विहितेत्तु पंचम्याः कृतार्थत्वेन पुनः प्रवृत्तिमानाभावेन चास्या विहितप्रत्ययविषयत्वं बोध्यं। नन्वेवं प्रत्य
यग्रहणेन दादिनियमेनाधिकव्यावृत्तिर्न तु न्यूनस्येति। नेनइयन्मात्रमित्यादौ [illegible]त्वं नात्स्वार्थे इति मात्रचः सिद्धिः
अस्यापत्यमित्यत्र दंनाद्यञिञो ष्यञिति फक्[illegible] ध्वे सनुपसर्जनादिति सूत्रविवरणरीत्या सुमनायत इत्यादौ
वुपसर्गस्य पृथक्करणेन जातसमासाभावात् क्त्यप्यत इति निङ्नोक्तरीत्या मनः शब्दस्य न विशिष्टस्येति न तत्र [illegible]शेरव
रीत्या च देवदत्तश्शिक्षीषतीत्यादावधिकव्यावृत्ताववपिईषे इत्यस्य [illegible]तु त्वायनावुक्तदोषायत्तिः। [illegible] एव
[illegible]व्ये मा करोदित्यादौ देवदत्तो गार्ग्यः परन्तु गार्ग्यायणाइत्यादौ चाधिकव्यावृत्तिः फलमुक्तमिति चेन्न॥ देवदत्त
[illegible]पत्यमिति विग्रहेऽवयवेपि एकार्थीभावाभावा[illegible] गोषष्ठ्यं नात्कृतसंधेरपत्यमित्यर्थे विधीयमानइञ् दत्त

[illegible]ब्दादपि स्यात्। राज्ञः पुरुष इत्यादाववयवस्य [illegible]स्य षष्ठ्यंतत्वेन समासः स्यात्। ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति समु
[illegible]येन घा वृत्तावपि न्यूनेन तदभावात्। तस्माद[illegible]व्यावृत्तिरिव न्यूनव्यावृत्तिरप्यवश्यं वाच्या। सा च मुख्यव्य
वहारविषये इयन्मात्रमित्यादौ त्वनिर्देशेन [illegible]त्वमिति न तत्र दोषः। भाष्यं तु [illegible]लक्षणतया नेयं। अन्यथाऽ[illegible]समु
दायव्यावृत्तिसिद्धावपि अवयवव्यावृत्ते[illegible]रणेन तत्र तत्र न्यूनतापत्तेः। उद्यतादयस्तु तत्र लौकिके यदा तु रो[illegible]न इति
न तद्विरोधः। सुमनायत इत्यत्र तु उपसर्गस्य पृथक्करणेन जातसमासाभावकल्पनेऽपि सुपः समुदायविहितत्वेन तेना
धिकव्यावृत्तेरशक्यत्वात्[illegible]तस्य शेखरस्थित्स्य एव। तस्मात्तत्र समुदायाद्वृत्त्यनिरेव पृथक्करणे[illegible]बोध्यत इति तत्वं। उ
गित श्चेति सूत्रे भाष्ये इति। ननु प्रत्यया[illegible]प्रत्ययग्रह[illegible]णेन सवृत्तावपि विनोरुचेस्तत्रैवोगित श्चे पत्रापि उगिदंतातादि
सर्वथा निर्गमत[illegible]स्यादौ न दोषः। [illegible]दादौ त्वस्योपस्थितौ उगिदानिपदिकेन दोषः[illegible]त्वाभावान्ङीबन्तापत्तिरिति वा
च्यं। प्रत्ययाप्रत्ययकोटिद्वयस्य[illegible]त्वेन तत्रैवाक्यभेदेनोगिदंतादिति व्याख्यानेनोगिदानिपदिके[illegible]प्यदोषादि
ति चेन्न हि फलाभावात् न दम ऋत्विगिस्याशयात्। अत एव तत्संज्ञाविधौ विनिपरिभाषाज्ञापकपरसुप्तिङन्तमिति सूत्र
स्थभाष्यसंगतिः। अन्यथा प्रदेशे न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यादौ तदंतविधिसत्वेन प्रत्ययमात्रस्य पदसंज्ञासत्वे

पित्त्रापकस्याचारितार्थ्येनासंगतिः। नत्सामर्थ्यात्प्रदेशेनद्दभावेस्तुनरुक्तइतिवक्ष्यते। नलोपविधावपिवाक्यभेदां
गीकारेत्तुफलाभा[illegible]स्तुल्यत्वेवेतिबोध्यं। यत्त्ववयवावयवः समुदायावयवइतिन्यायेननिर्यतमुतौत्यादिसिद्धौप्र
त्ययाप्रत्ययग्रहणेऽपिनसवृत्तौ[illegible]सभावइतितन्न। अवयवावयवासूर्वेयत्रावयवस्यावस्थानंनत्रैवत[illegible]सिद्धेनग्र
हणबोधनाना[illegible]न्वंप्रत्ययाप्र[illegible]ग्रहणादिनस्ववृत्तौसनाद्यन्ताइत्यत्रापिप्रतीषिषतीतिप्रतीकस्य[illegible]रोकरीत्यास
नइतिप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे[illegible]देवदत्ता[illegible]पिकीर्षतीत्य[illegible]पूर्वोक्तोदाहरणासंगतिः। नत्रहि अभ्यासांत्यस्यात्वेनेतिदीर्घेन
भवत्यनांगत्वात्सिषेधेत्य[illegible]दावुत्तरखंडेसाक्षाद्दीर्घेतिनिवारणायनावेवसुहिडेयौनतः परत्वै[illegible]वच्चप्रकृतिरायाआ
दिग्रहणेचकृतमित्यागंनूनामंतेतिवशइत्यशकै[illegible]चोद्यइतिसूत्रस्थभाष्येणोत्तरखंडस्यसंनः प्रत्ययाधिकारस्थ
त्वाभावेनप्रत्ययत्वाभावात्सन्नन्तत्वंतु[illegible]ऽस्येवेतिनिनदं तत्स्यधातुत्वंभवत्येव। सन्यनइत्यस्यागावयवा[illegible]स
स्यानइत्यस्यात्सनिइत्यर्थेनेत्वमपिसुलभमिति[illegible]। नत्रषत्वंतु पूर्वत्रासिद्धम्[illegible]त्विरत्युक्तेः षत्वेकृतेद्वित्वमि[illegible]श
य। नचसन्यङोरित्यत्रलिटिधातोरित्यतो धा[illegible]रित्यनुवृत्तेः पूर्व[illegible]नुत्वस्यैवद्वित्वप्रवृत्त्याप्रतीषइत्यवस्था
[illegible]मेवसनाद्यंताइत्यस्यप्रवृत्तेः। नचप्रत्ययो[illegible]ग्रहणमितिवाच्यं। एवंसतिकृतेद्वित्वस्यधातुत्वाभावे

शांकरी [illegible]नेनोलडाद्यनुसन्नेः। षाष्ठद्वित्वस्य द्विरुच्चार[illegible]खेन विकाराभावेन लक्ष्यलक्षणसेनिन्यायाप्रवृत्त्या पुन
२० [illegible]नुत्वे तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणस्यानोवसरत्वा[illegible]। वस्तुतः पूर्वं धातु[illegible]धानोरित्यस्य निबादिविधौ विहितविशेष
णत्वेनानन्तरंगत्वात्तिबाद्युत्तरत्वं सन्नन्तसमुदाय[illegible]प्रथमैकाच्त्वात्तादेश्च सा[illegible]न द्वित्वप्रवृत्तेः। लिटि धा[illegible]रित्य
त्र धातुग्रहणं निष्ठत्रुनावस्तान्त्यासिकमि[illegible]भाष्योक्ते धीनोरित्यस्य निवृत्या शब्दान्तरव्यासिक धातुसंज्ञा[illegible]अप
श्नेश्चेति चे[illegible]न्न। देवदत्तो गार्ग्यः परमगार्ग्या[illegible]ण इत्यादेरविवक्षितत्वात्तादिपदेन सूचित एव। प्रत्ययग्रहणे चा
पंचम्या इति। यद्यपि भा[illegible]तदंतविधिप्रयोजनक[illegible]थनावसरे प्रत्ययग्रहणे चा[illegible]पंचम्याः प्र[illegible]जनमित्येवोक्तं तथा
पि प्रत्ययग्रहणे चेति पूर्व[illegible]कोक्त[illegible]मासेन तदंतवि[illegible]रेव प्रत्यासत्त्या। पंचम्या इत्यनेन निषिध्यत इत्यर्थेनोसब्धा
विधौ नुना स्व[illegible]योगः। तत्रा[illegible]ग्व्याख्यास्य प्रागुक्तत्वात्। अतः पर्यवसितमाह। परिगृह्यत इ[illegible]नुद्यत इत्य
र्थः। प्रयोजनान्तरमाह। यस्थे[illegible]ननुचरितमित्यादौ नत्वकारणायनत्ररदाभ्यामिति तकारविशे[illegible]णं निष्ठेति
तत्र लुप्तषष्ठी[illegible]भि[illegible]नैकदेशान्वयः। एवं च पंचम्यंतात्पर प्रत्ययाश्रयणाभावादुक्तो दोषस्तदवस्थ एवेति राम
चेन्न। प्रत्ययावयवेपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य प्रत्ययलोप इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितत्वाद्दत्तस्यवादेशप्र २०

त्ययोरिदुदुपधस्येत्यादौलक्षणाश्रयणेनसासदाधारानन्तरितार्थाभिधायिपदाभ्युसन्तिवैचित्र्येणपरत्वा।
भ्यामितिनिष्ठा[illegible]मित्येकदेशोपिविशेषणंयदागमपरिभाषायाअनित्यत्वादुक्तेर्नदोषः।लुप्तविभक्त्यंतत्वव
त्वनेगौरवं।निर्दिश्यमानपरिभाषयातुनात्रनिर्वाहः।निष्ठापदस्येतच्छास्त्रसंकेतितत्वादत्रत्ये[illegible]ाध्यमपि
मानमित्युक्तं।[illegible]धप्यत्यविकारे[illegible]शस्येत्येवेदंसिद्धंतथापितीर्णवानित्यादौदोषःस्या[illegible]अतएवेत्या
द्वावित्युक्तं।नदोषइति।नचतत्रतदंतग्रहणाभावेपिङ्याब्भ्यांपरस्यापृक्तस्यहलोलोपइत्यर्थेनदोषइतिवाच्यं।
अनयातदंतांशानुपस्थितावपितदादौसंशोपस्थितिस्यात्तदादेःपरोयोङीत्यर्थवृत्तेसुप्तिसीनामपिग्रहणस्ययत्वे
नोपस्थिततन्निधानादवशिष्टभूततदादौयेन[illegible]शिष्यतयाङ्याबंतान्तदादेरित्यर्थोपत्तौ।बहुश्रेयसीत्यादौसु
लोपानापत्तेः।आदिनास्त्रीभ्योढगित्यादेःसंग्रहोबोध्यः।एतेनतदंतांशस्यनिषेधेपिहल्ङ्याबित्यत्र[illegible]दोषइ
निपरास्तं।यत्रप्रत्ययोनिमित्तत्वेनाश्रीयते[illegible]वंयत्रापीत्यनयोरन्यतरेवोने[illegible]कारोबोध्यः।तत्रयत्रकेवलं[illegible]पिचे
स्यादौपंचम्यंतासन्निधानंतत्राध्याहृ।[illegible]ग्यंतत्सदृशमादायनिषेधोबोध्यस्तत्रप्रमाणमप्याह।अतएवे
नि।तादृशंतत्सदृशमादायापितत्रवृत्तेरङ्गीकारादित्यर्थः।कुमारीब्राह्मणीरूपेति।लौकिकवाक्येपिदंरूपंतु

शांकरी कुमारब्राह्मणिरूपेति कर्मधारये पुंवत्वविधानान[illegible]कुमारीब्राह्मणिरूपा यस्यां नगर्यां इति बहुव्रीहिस्तत्र ज्ञानेश्रेति नि

२१ [illegible]धान्न पुंवत्वं। कुमारादिशब्दानां वैकल्पि[illegible]नि कार्यमित्यस्य भाष्यादिसंमतत्वात्॥ प्रथमस्तागे बीजं तु धर्मिग्रा

हकमानात्मत्वस्य यत्वनद्वाप्य धर्मावच्छिन्न[illegible]पकशब्दोपादानेऽएवैन ल[illegible]निरूपं। अत एव रात्रेः कृति विभाषा

इत्यत्र न निषेधः रात्रेस्तदसंभवस्तु नाचा[illegible]धिकिवंनात्त्रजादौ न संभवात्। उपसर्गस्य घञीत्यत्र तु उप[illegible]गो ह

ओऽसंभवान्न निषेधः। कुमारब्राह्मणीनरेत्यत्र तु रूपवादिसाहचर्येण ह्रस्वो वारणीयः। संज्ञाविधा[illegible]त्येनेन तु न

सिद्धिः। तत्र संज्ञाविधा[illegible]विति यदि कर्मषष्ठ्या स[illegible]सस्तर्हि तरप्तमपौ घ इत्यत्रासत्यपि तदंतविधौ प्रदेशे घरू

पेत्यादौ न तदंतग्रहणाद्दोषता दवस्थानात्। अथ य[illegible]गाकरणात्तृतीयया समासः। घसंज्ञायां तदंतविधौ प्रदेशे घ

रूपेत्यादौ प्रत्ययग्रहणाभावान्निषेधवैयर्थ्यप्रसंगात्। अथवा संबंधसामान्यषष्ठ्या समासः संज्ञायां विधौ संज्ञ

याच विधावि[illegible]निष्ठेति पूर्वनिपातविधौ निष्ठामात्रस्य पूर्वनिपातापत्तिः। न च कर्मषष्ठ्या स[illegible]सेन विधौ

निषेध एवास्तु। [illegible]देशेन त्वासामर्थ्यात्तदभावोऽस्त्विति शेखरप्रतिपादितमेवेति वाच्यं। प्रत्ययग्रहणे चापंच राम

म्या इत्यस्य ह ष[illegible]र्णाद् इत्युदाहरणादानपरयेन विधिरिति सूत्रभाष्यविरोधापत्तेः। रात्रेः कृति विभाषेत्यत्रापि २१

तद्भावापन्नेश्च निषेधासत्वे प्रदेशेन दंतहृदये गौर परम ब्राह्मणीनरस्यत्र हृस्वः प्राप्नोति सत्वे तु तस्मिन् विधीयतन्नि
षेधे प्रदेशेन दंत[..]धौ गौर ब्राह्मणीनरेत्यत्रैव प्राप्नोतीति फलभेदस्ययेन विधिरित्यत्रैकैयटेनैवोक्तत्वाच्च। निषे
ध्यत्रोक्तदोषापत्तेश्च तत्रत्यशेखरस्य प्राचामनुरोधित्वमेवेति बोध्यं। उत्तरपदाधि कार इति तु प्रत्यासत्या उत्त-
रपदविशेष्य[..]या प्रासनदंतविधेरेव निषेधिका। अत एव घरूपेसत्र उत्तरपदाधिसिद्ध पूर्वपदेन [..]स्यनि निषेधः
। अन्यथा भाषितपुंस्कादित्वेन सामानाधिकरण्येनानेकाचः भाषितपुंस्काद्योङीनस्य हृस्वहृस्यथीपत्तौ यन्निरूपे
सादौ हृस्वानापत्तेः। इणः शतरि ङीपि च रूपमेतत्। अत एव ष्यङ इति सूत्रे ष्यङन्तस्य[..]वपदस्येस सर्वसिद्धिः।
अन्यथा योग्यत्वान्नदाक्षिपाभावेनातिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्रापि नदापत्तिः। एतेन सुपि चेत्यादाविव योग्यस्य
पंचम्यंतासरत्वमादाय प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या इत्यनेनैवेष्टसिद्धावियं व्यर्थैस्यात्।। शब्दस्वरूपविशेष्य-
मादाय प्राप्तनदंतस्यतेन निषेधेपि उत्तरपदे इत्यादिविशेष्यत्वेन प्रा[..]स्य नदलाभाच्च।। रात्रेः कृती [..]त्वाव-
पिनदापत्तेश्च।। अत एव लेखग्रहणासञ्ज्ञापकत्वसंगतिः। अन्यथानेन निषेधे लेखशब्देन तदप्राप्तौ विध्य
र्थेनत्यादि नितदसंगतिरिति दिक्। नन्वेवं परम[..]कारीषगंधीपुत्र इति। इव शब्दो भिन्नक्रमः। एवं प्रत्यय

शांकरी· ग्रहणाद्इतिपरिभाषास्वीकारेऽनिकारीषगंधापुत्र इत्यत्रैवात्रापि स्यादित्यर्थः। मरुवद्दुशीनरेजलमितिय-
२२ थानत्रनन तथात्रापि नेति यावत्। यद्वा यथा पुत्रमेव ष्यङ्इति प्रत्ययग्रहणेन शब्दरूपविशेष्यमादाय तदंतवि-
धावुत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदमपि विशेष्यमिति ष्यङंतांत इत्यर्थस्य परमकारीषगंधीत्यादर्थमावश्यकत्वेन त-
त्रैवात्रापि स्यादित्यर्थः। ननु विषयसप्तमीत्वस्वीकारे प्रत्यये गृह्यमाणे सत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषये तदादि-
नियमो नान्यत्र तु सोऽस्त्येवेत्यर्थे न तत्र हि षष्ठ्यर्थकवाक्योपप्लवसत्वेनानुपसर्जनविषयकवाक्यस्य परमकारीष-
गंधीपुत्र इत्यादौ संप्रसारणार्थन्यासार्थकोपि उपसर्जने यन् ष्यङ् तदादिनियमः तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणानि-
त्युपसर्जनविषयकवाक्यस्यैव प्रयोगमेव नाद्वशालस्याभावात्। यद्यपि कारीषगंध्यापतिः स्वामिनी यस्से-
ति बहुव्रीहौ न तत्संभवस्तथापि परिभाषायां प्रत्यासत्तेराश्रयणेन यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वमानेयं न त-
थ्यप्रत्युपसर्जनत्वे एव तदादिनियमो गौकारादिति चेन्न। प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवसत्त्वपक्षे सत्वेपि निषेधपर-
मित्यादिनानन्यविषयकवाक्योपप्लवाभावबोधनमिवोपसर्जनविषयेपि तदादिनियमाभवनीति यनेनन तद्वि- राम
षयकवाक्यस्येवाभावबोधनात्। सामान्यतः प्राप्ततदादिनियमस्यानुपसर्जनविषयेपि निषेधमात्रार्थकत्वात्। २२

उपसर्जनविषयांशेनास्य योभावाच्च। केचित्तु कारीषगंध्यामतिक्रान्तो कारीषगंध्यो विनापि प्रत्ययं पूर्वपदस्य लोपः
।नस्याः पनिरिति कारीषगंधीपतिरित्यत्र न संभवोप्यस्तीत्याहुः। नन्वेवं दृष्टमालेत्यादौ आबन्तात्सुबुत्पत्त्यर्थं ङ्याब्ग्र
हणमावश्यकं नत्वादिनियमाभावादेवं च नप्रत्याख्यानासंगतिः। न ह्यत्र लिंगविशिष्टपरिभाषावसरः। अत्र हि तत्र दृ
ष्टमालेत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात्तस्य। आम दृष्टमालादिवदत्तेनेत्यादौ एकान्तरत्वेन एकान्तरताप
निरिति चेत्सत्यं। प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन प्रातिपदिकसाहचर्येण च एकार्थोपस्थापकविभक्त्यन्तत्वं यत्र कङ्या
बन्तस्यैव ग्रहणात्। प्रत्येकमपि पदत्वसत्त्वे नैकान्तरत्वाभावाच्चादोषादिति स्वसंज्ञापक्षे तु शब्दरत्ने तन्निबो
ध्यं। इयं वाचनिकी वेति। केचित्तु प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषाग्राहके पूर्वोक्तयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि
नियोगविभागेन इयङुवङ् इत्यनोः स्त्रीत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणादर्थपरत्वं संपाद्य स्त्रीप्रत्यय इत्यर्थे यूस्त्र्या
ख्येत्यतः स्त्र्याख्येत्यनुवर्तनेन स्त्रीप्रत्ययस्यैव विशेषणात्प्रधानस्त्रीवाचकस्त्रीप्रत्ययभिन्नप्रत्ययग्रहणे तदा
दिविधिरित्यर्थादियं लब्धेत्याहुः। तत्र भाष्यानुग्रहो विचार्यः। यत्तु ष्यङ इति सूत्रे अनुपसर्जनस्येत्येवास्तु न तु साम
र्थ्यान्तरादिनियमाभावः। एवं च ष्यङन्तस्यानुपसर्जनत्वाव्यभिचारात् ष्यङो विशेषणं ननु। अनुपसर्जनं यस्य ङ्न

दंनस्य संप्रसारणमित्यर्थः। निकारीषगंध्यापुत्र इत्यादौ न दोषः। गोस्त्रियोरित्यत्रापि शब्दरूपं विशेष्यमादाय लब्धत
दंते नोपसर्जनस्य विशेषणात्स्त्रीप्रत्ययांतां न गृह्युपसर्जनं न दंतस्य प्रातिपदिकस्येत्यर्थेनानिराजकुमारिरित्यादा
वपि न दोषः। अनिकुमारिरित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावो बाध्यः। एवं च प्रयोजनानामन्यथासिद्धत्वेन नैषा लक्ष्यसा
धिकेति चेन्न॥ अतिगोबष्कयण्यादौ बष्कयणीशब्दस्य गुणशब्दत्वाल्लौकिकोपसर्जनत्वेपि न दंतस्य गोस्त्रि
योपसर्जनत्वसत्त्वेन ह्रस्वापत्तेः। न च सिद्धांतेपि तत्र नदंतत्वे बाधकाभावेन ह्रस्वापत्तिरिति वाच्यं। गोस्त्रियोरिति सू
त्रे भाष्ये निराजकुमारीत्यत्र ह्रस्वत्वमाशंक्योक्तपरिभाषया कृतसमाधेरेवं न बाधकत्वसत्त्वात्। अन्यथा परिभा-
षाया अस्वीकारेपि तदुक्तरीत्या दोषस्य दुष्परिहारत्वेन न तदसंगतिस्स्पष्टैव। उपसर्जनस्य विशेषणत्वे गोशब्दां
शोपि न दंतविधौ शोभना गौः सुगौः न गौरगौः न पूजनान्नञस्तत्पुरुषादित्याभ्यां समासान्ताभावः। परमा सुगौर-
गौर्वा यस्य परमसुगौः परमागौरित्यादावपि न टापत्तेश्चाससहाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या। निमासंचित्रगु-
रित्यादावगतेश्चेत्यलं। नन्वेवं नरसमयाविति। अत्र यद्वक्तव्यं नद्युक्तं कर्मणि क्तान्ते इति। के चेत्सनः। केईति
त्रनीया कर्मणीत्सनः कर्मणीति चानुवर्तत इति भावः। पदात्परत्वाभावेन चेति। न च कुत्सने च सुपीत्सनः प्रा-

कार्याधिकार इति स्वयमेव पदादिति सूत्रेस्यापि नत्वेन गतिरनंनर इत्यस्य ननतः परत्वेनायुक्तमिदमिति चेन्न
।हेनौ च शब्दः यनः पदादिस्थत्वमतः पदात्परत्वाभाव इत्यर्थः छंदो बह्वाक्ये यत्र पादादिस्थत्वं तत्र पदात्स
रत्वाभावसानुमानं यत्रापदादिस्थत्वं नत्र न सरूपेनिनान्यत्रानिमसंग इति भावः। इत्थमेव व्याख्येयं यथाश्रुतेत्व
संगतिस्स्पष्टैवेति बोध्यं। एवंचाभ्युद्दतमित्यस्य यदि पदादिस्थत्वं नदानंनरग्रहणस्य फलमिति नज्ञाप
कत्वमिति बोध्यं। यद्यपि भाष्ये ऽनंनरग्रहणमनर्थकं गतिर्गतावितिवचनादित्युक्तं। नथापि नदेकदेस्युक्त
सुक्तयुक्तेः अतएवाग्रे भवत्येषा परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। यत्तु यमनंनरग्रहणं करोति
त्युपसंहृतामिति नंतेनंनदधिकारबाध उचित इति बोध्यं। ननु नत्रामारापानदनधिकार एवास्तु। एवंच ना
भ्युद्दतमित्यनंनरग्रहणस्य फलं ज्ञापकपरं भाष्यं त्वन्यथा योजनीयमित्याह। नचेत्यादि। अयं भावः। वृद्धी
हौ प्रकृत्येत्यतः पूर्वपदग्रहणमत्रानुवर्तते। उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थमन्यथा मंडूकप्लुत्यापत्तिः एवंचाद्युदात्तोर्ह
नशब्दस्याभिगासमासे मासस्य सनिशिष्टथाथादिस्वरस्यापि बाधनार्थमनंनरस्योदो पूर्वपदत्वेपि। आद्यु
दात्तत्वायानंनरग्रहणं तत्तु परिभाषामंतरा नसंभवतीति ज्ञापकमिति भाष्याशयः। एवंच भाष्ययोरेकरूपमेव

नैकदेशस्युक्तित्वकल्पनमपीति। नन्वेवमभ्युद्धृतमित्यत्रैव दूरादागत इत्यत्रापि प्राप्नोति। न च कारकाद्दत्त
श्रुतयोरित्यत्र कारकादिति योगविभागेन कारकात्परं गतिपूर्वं पदं क्तान्तमन्तोदात्तमित्यर्थकेनादोष इति वा
च्यम्। एवं तर्हि कारकादेव परं गतिपूर्वं पदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति नियमार्थकयोगविभागेनैवाभ्युद्धृतमित्यादौ दोष
स्यादित्स्वरप्राप्त्याकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धावनन्तरग्रहणस्य ज्ञापितेऽव्यभिचारितार्थानुभाष्यासंग
तेश्च। तस्मादुक्तन्यायाज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्याच्च पूर्वभाष्यस्यैकदेशस्युक्तित्वेनाभ्युद्धृतमित्यादौ व्यवहि
तनिवृत्त्यर्थमेवानन्तरग्रहणमिति ज्ञापकमेव। वस्तुतो भाष्येऽनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनत्रयमुक्त्वा ज्ञापकार्थमेव
स्यापि तन्न तु प्रयोजनान्तरमपीति तत्र व्यवहितनिवृत्त्यर्थं तु गतिर्गतावितिपरत्वाद्बाधात्। नाप्यपूर्वपदत्वे
स्वरार्थं। कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धेः। तस्मात्तज्ज्ञापकार्थमेवेतन्नान्यत्रे वात्रापि ज्ञापकत्वं किं तु बो
धकस्य तत्र मिति लभ्यते इति बोध्यम्। यत्रेति। ननु यत्र गति कारकसमभिव्याहृतं क्तदं तत्र नाद्दिशिष्टस्यैव ग्रह
णाद्देवदत्तेन हृतमित्यादौ हृतमित्यादेः प्रातिपदिकत्वं न स्यात्। समुदायस्य तत्त्वेऽपि समासस्य इण्युक्तनियमे
न परत्वाद्बाधादवयवस्य च कृदन्तत्वाभावादिति चेन्न। विध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तस्य तस्य समभिव्याहारे

नामित्यस्य सांकृतिनमिनि फलमुक्तं भाष्ये। अन्यथा संनस्वार्थिकत्वेन स्वबुद्ध
[illegible]त्। अत एव गतिकारकोपपदानामित्यस्य सांकृतिनमिनि फलमुक्तं भाष्ये। अन्यथा सं[illegible]सिद्धान्तद संगतिस्स्यष्टैवा। नत्र[illegible]प्राति पदिकाधिकारे
[illegible]वाक्य वृत्ताद प्यनया परिभाषया विशिष्टा दे[illegible]त्वादिति। उत्कृष्टत्वादपवाद[illegible]त्वादित्यर्थः। नञो [illegible]डित्यन्याय
[illegible]वाकसांतत्वेन विशिष्टोद्देश्यत्वाभावात्। [illegible]त्वादिति। [illegible]चारिनार्थेपिनत्[illegible]मता यासत्रापि सत्वात्। य
[illegible]ति भावः। सोप्रत्यये चेति निषेधविषये व्यावर्[illegible]सा[illegible]चारिनार्थेपिनत्[illegible] अवयवात्तन्द्याद्
[illegible]णच स्त्रियामित्यत्र नद्यादिति[illegible]मेति निषिद्धे समुदायादेव भविष्यतीति नास्य फलं न[illegible]अवयवा[illegible]नि[illegible]नीसा शंका
नये[illegible]स्य सत्वादिति भावः। अन्यथेति। अत एव भाष्य गतिकारके त्युक्ता एव नप्यवयवा[illegible]इत्यादौ स्वरसिद्धि
नयास[illegible]हिते। नन्विति। न फलं तु भणिनि युक्ते इति स्वरविधायके अस्यानुपस्थित्या छत्रधार इत्यादौ स्वरसिद्धि विधिरिति भावः। सच्चाव
रिनि बाधेनेनेष्टकचित्तमिति। इष्टके षीति सूत्रे उत्तरपदाधिकारेण पूर्वपदाक्षेपात्तदंतविधिरिति भावः। सच्चाव
[illegible]स्यकोन्यथा पक्वा श्व इष्टकाश्वचिना श्चेति समाहारे पूर्वपदत्वाभावेपि ह्रस्वापत्तेः। पत्रेष्टकचित्तमिति चेत्[illegible]
इति भावः। एनेनतदाक्षेपफलाभावादिति मंदः परास्तः। यत्तु सोर्थवानिति[illegible]आद्यंतवदिति सूत्रे भा[illegible]न[illegible]त्याख्या
नायाश्रितलोकसिद्धन्यायप्रयोजनमियाय जहारेत्यादि प्रदर्शितं। तत्र किं यदंतेन संवर्णितं। अर्थवान्या धातुस्सद

शां.क.री.
२५

वयवस्यैकोजिनि।यद्यपितत्रभेदाभावादवयवत्वासंभवस्तथापिएतन्न्यायवशाद्बोद्धुंनदस्तीतिइयादेलादेर ए
काल्त्वोपपत्तिर्गौणी।अन्यपदार्थत्वेनविवक्षितेऽर्थेलोपादानवर्णिपदार्थत्वेननत्यागः प्रतिलक्ष्यंलक्षणोपप्लवा
दनर्थकसमुदायविषयउणुनावेत्यादौनदोषस्तद्विषयकलक्षणानरस्य...नादितिकैयटादयः।मुख्येत्य
हारत्वादिति।अयंभावः।एवंसतिइयायेतिन्यायप्रयोजनंभाष्योक्तंविरुद्धंस्यात्।एकपदात्मगित्यादाविवार्थ
विशिष्टधात्रोरन्यपदार्थत्वेनयाइकारादेर्वर्णस्यतदवयवतयाचमुख्यव्यवहारस्यैवसत्त्वात्।नचभाष्येव्यवहा
रस्यै...गित्यादौउकारेत्यासंभवेनसकृन्नोनाशिश्रियन्इतिवाच्यं।द्वित्वविधानार्थविशिष्टस्यान्यपदार्थत्वेनैका
...तिबहुव्रीहावनर्थकेऽणुनावेत्यादावगत्यातत्रप्रथम...त्वस्याप्यतिदेशेनैववाच्यतयाऽर्धजरतीयस्यानौ
...त्यादित्यादितितत्रमुख्यव्यवहारसद्भिद्वियद्...ध्यं।एकपदात्मगिस...हिन्यायस्यास्यालौकिकसिद्ध
त्व...पादनावसरेयइवर्णसमुदायःपदंपर...समत्ययं...कइत्युच्यतेएका...अन्नपितत्सनुज्ञातेएकपदात्म
गि...काअर्थेनयुक्तोव्यपदेशः।पदंनामार्थःनामइति...दिकार्थत्वान्यपदार्थइतिमुख्यएवव्यवहारइत्यु
क्तापुत्रेनिदर्शनेनन्यायःसाधितोभाष्ये।तत्रत्यकैयटोक्तप्रकारस्तुनयुक्तइति।स्वयंभाष्यार्थमाह।अत्वकारिति।अस

राम
२५

स्यर्थः। ननु घटादिशब्देपि जराशब्दत्वानिदेशः स्यात्। व्यपदे
ह्ये इस स्थानि दिश्यमानधर्मवत्त्वसमभिव्याहारे स्यर्थः ननु घटादिशब्देपि जराशब्दत्वानिदेशः स्यात्। व्यपदे
हा॰ इस स्थानि दिश्यमानधर्मवत्त्वसमभिव्याहारे इत्यर्थ [illegible] प्रवृत्तिरिति चेन्न। स्वसजातीयावधिव्यवहारस्य ने
श[illegible]त्वभावेनाविद्यमानव्यपदेशेन चेयायेत्वा दा[illegible] यप्रवृत्तिरिति चेन्न।
शब्दत्वभावेनाविद्यमानव्यपदेशेन चेयायेत्वा [illegible] [illegible]त्वः। अस्ति च यायेता[illegible] एकाक्षावयवावयवित्वस्य
त्वविधनस्य चानेनातिदेशात्। अत एव दृष्टान्त[illegible] [illegible]विधिविधेयकार्यवि[illegible] [illegible]ते देश्यतावच्छेदकधर्मोऽ
प्रश्नत्वे सजातीयनिष्ठधर्मस्य चातिदेशः साजा[illegible] वनत्तद्विधिविधेयकार्यवि[illegible] [illegible]ते देश्यतावच्छेदकधर्मोऽ
प्र[illegible]त्वे सजातीयनिष्ठधर्मस्य चातिदेशः सा जा[illegible] [illegible]स्मिन्त्वा व्यवहितपूर्वत्वस्यातिदेशः [illegible] अन्नन श्च दधिमधु
नरसमुदायघटकत्वरूपमिति बो[illegible] न त्वेवमपि स्वस्मिन्त्वा व्यवहितपूर्वत्वस्यातिदेशः ग्रामान्नित्नन श्च दधिमधु
इत्या[illegible]यणादिः स्यादिति चेन्न तन्न हि घोतनन्निमित्तोपादानवैयर्थ्येन न त्वातिदेशादितिदिक्। ननु वानोऽर्थाया
द्वाविति न त्वं नरेणापि परिभाषासामर्थ्यान्न दादेर्लोभः। अन्यथानन्तविधौ यानेद्र सर्थापत्यास्तत्रानर्थकांस्य
घटमेवेति चेन्न। गव्यि नानाव्यिते स्यादौ अल्लोपे कृते यान्तप्रत्ययसंभवात्। न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं नकारे परे कुल
विधानेन श्रौतान्यवधानस्येवयानेवान्तविधानेनापि श्रौतयान्तत्वस्य विव[illegible]क्षप[illegible]त्। न पदान्ते ति निषेधस्तु ननः कोऽड्रि
नियमेनापदत्वात्। आदेशस्य परपदस्थत्वाभावाच्च। किं च गोमयमतनौ [illegible]निगोमयान्। कि पूतन[illegible] [illegible]णाच्चूट्टिलो
पेऽज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावेन प्रत्ययस्य यान्तत्वास्तेः अत एवा[illegible]यस्मिन्विधिरिति। सप्तम्यन्तपदार्थकस्य

स्वनंतस्य सर्वनाम्नो निर्देशः। सनि सप्तमीन त्वधिकरणे औपश्लेषिके [illegible]नो यीत्यादौन त्वंभवे[illegible]इ शीत्यादौन
द्भावात्। यद्यपि तस्मिन्निति वद्यस्मिन्नित्यस्यापि सप्तम्यंतार्थ इत्यर्थे [illegible]व चस्तथापि इति [illegible]द्भावेनास्या
श्रयेति व स्यमाणविरोधेनाल्ग्रहणे इत्यनेनान्वयेन तथानाश्रितः अल्ग्रहणे इत्यस्य हि अधिकरणे ल्युटा [illegible]
धारणे इति नार्थः प्रत्याहारग्रहणेन स्मान्नुडचीत्यादौ दोषापत्तेः इको चि व्यंजने माभूदित्यत्र व्यंजना द्वाविति व्याख्या
न परभाष्याविरोधापत्ते श्च। किंतु बाहुलकात्कर्मणि ल्युटा अलः प्रतिपादकशब्दे सतीत्यर्थः। तदादौ विसत्रूनत[illegible]
[illegible]दे स सप्तम्यंतार्थः परामर्शनीयः। एवं च सप्तम्यंते विशेषणीभूते ऽल्प्रतिपादकशब्दे सति यद्विधानं तत्तदादेर्वा
[illegible]त्यर्थः फलितइति बोध्यं। घञ्जपः पुंसीत्युक्ते रपवाद इयमित्युक्तं। वचनेन निर्दिष्टत्वाद्वाचनिकी। इयं चेति।
[illegible]आर्धधातुकस्येड्वलादीत्युक्तौ सामानाधिकर[illegible]वा यस्मिन्निति परिभा[illegible] अप्रवृत्तौ तस्मिन्निति परिभा
षाभ्[illegible]त्यावल्परकार्धधातुकस्येडित्यर्थे भविष्यती[illegible]त्यादावेव प्राप्नोति न तु भवितेत्यादावपीति नेड्वशीत्यादि निषे
ध[illegible]सुशर्मादेर्दत्त इत्यादौ चरितार्थः। एवं चादिश्[illegible]स फलमिति चेन्न। बहुलस्य संस्कारानुरोधेन तस्मा
न्नुडचीत्यादावचीत्यस्येव वलीति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थत्वांगीकारेण तस्मिन्निति सत्राप्रवृत्त्या सामानाधिकरण्य।

स्तापि सत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेर्निर्विघ्नत्वादित्याशयात्।नेनङः सौनि।ननु नदंतविध्यभावाय पदस्येत्यस्यैवेयधिकर
ण्यस्यावश्यकत्वेन सामानाधिकरण्याभावादेव न नदंतादिविधिरत एव शेखरे पदावयवस्येत्यर्थ इति व्याख्यानं
अन्यथानेन नदभावेपि नदंतविधिर्दुर्वारः स्यादिति तदंतभावः।पदस्येत्यधिकारेपि पुनस्त्वाङ्कारेणविशिष्य
गेनत्र नदादिविधौ षट्त्संनइत्यादावकाशत्वेति तदंतविधौ शास्त्रबोधितत्वं व्यवहितं न हलसमुदायस्य सं
मुहियोरित्यादिनिर्देशेनासाधुत्वबाधनेन सकारस्य संयोगान्तलोपेन चरत्कारो व्यवहित इति परोयः सकारस्त
दंतस्य पदस्येत्यर्थे सूत्रस्याचारितार्थ्येन संयोगान्तलोपबाधापेक्षया क्रूस्यत्र श्रुतान्वयस्य बाधापेक्षा सा च मा
दुपधायाश्चेत्यादौ स्त्रीकृत पदस्येत्यस्यावयवषष्ठ्यन्तस्यैव सामर्थ्यात्स्वीकार इत्यभिप्रेत्यैव शेखरे तथा व्याख्या
तमिति निबाध्यं।केचित्तु चिंत्यमिदं।लक्ष्यानुरोधेन शास्त्रप्रवृत्त्याख्यानस्य च मत्वार्थवहलेनादिग्रहणस्याव
श्यकत्वात्।नत्वासर्यैकमेव नदादिग्रहणमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्।ङः सौ धिड इति न्यासेन तत्रादोषाच्च।यथा
थान्यासेपि अनेरङ्डाविवाहश्चेदादावेव कुतो नहीति न्यायेनानन्तोरक्षानुरोधस्यावश्यकत्वेनादावेवा
स्त्रीकारे ऽदोषाच्च।नीषसहसे स्तिचीत्यादावेकदेशान्वयशसानावश्यकत्वाच्च।न कारो व्यवहि

 नपरके ऽच्छसादेः परस्य बलाद्याधं धातुकृते ऽडि स्याद्ययेंनैकदेशान्वय[illegible]निबोध्यं। एवं हि समुदि[illegible]ोर्यी स्यादाव-
 प्युक्तरीत्या यक्काराव्यवहितपरककयोरेदोते। धांनादेशो ऽव्यवहितप्रस्य[illegible]रेइत्यर्थे र्थीद्यादि[illegible]स्यपल्लाभेपरि-
भाषोच्छेदापत्तेः। प्राचां हल्लादाविस्यादिग्रहणेन परिभाषानित्यत्वलाभेन ङःसीत्यादावदोषाच्चा एवमप्येक-
देशान्वयाकरणेन लाघवमत एव बहुङ्म ल्यप् इतिसूत्रस्थभाष्यमपिस्वरसतः संगच्छत इत्याहुः। ननु स्त्रियङ्गती
नि। स्त्रियोदीर्घादितिनत्वविधायकेशास्त्रे इत्यर्थः। ननु स्त्रियङ्गतिदीर्घविधायके निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घ
विधायके च न त्र दीर्घीतानुकरणस्याप्रयोजकत्वेन चिस्त्रियन्नुरित्यादौ अजादौ यङ्पनेस्युकृते यङः के-
स्यानुकरणत्वात्। ह्रस्वांतस्यन्नुनानुकरणं। विपराभ्यांजेरित्यादा विवयरत्यादि यङ्‌ बाधित्वा गुणः स्यात्। नचन
त्वविधावपिनर्थे वास्तु अतएवदीर्घादितिसार्थक[illegible]म[illegible]शादीर्घान्स्यैवानुकरणे [illegible]हेय र्थ्यमेवेति। अत एव [illegible]शेखर
रेस्युकृते यङः कस्यानुकरणाद्दीर्घग्रहणमन्यथा[illegible]नैव सिद्धमित्युक्तमिति वाच्यं। दीर्घादित्यस्य सत्वेहित
त्रदीर्घानानुकरणं न तद्भावे कृते यङः कस्यानुकरणमि[illegible]सं[illegible]व्येतातेन हि दीर्घानानुकरणस्यैव बोधनादित्य-
शयात्॥ ॥ अनेनानशेखरविरोधो ऽत एवाह। ज्ञापक इति। ननु नत्वविधायके स्त्रियङ्गतिङ्‌ यङ् निर्देशोज्ञापक इत्य

र्थः। एतेनात्रापि कृते यङः कस्यानुकरणात् कथं ज्ञापकमि[illegible]पासे। ननु रामाविनि। यथोद्देशेनानेन तदुपयोगः। तत्र भविष्य
तिकिंचिदनेन प्रयोजनमिति न्यायेन नित्यमप्येकादेश[illegible]धित्वापरनिमित्तकत्वेनानंतरंगत्वात् सदृत्वे एकादेशेपि आ
नुमानिकस्थानिवत्वेन तस्य सो लभ्यात्। अत एव हे रामेत्यादौ परत्वसिद्धिः। अन्[illegible]स्थानिवत्वात्तु लोपे सुबंतत्वस्य
शास्त्रीयत्वेन विशेषणानयाऽत्वाश्रयणेन च स्थानिवत्वा[illegible]गृह्यस्यानन्तस्यानन्[illegible]तु नित्युक्तपरिमाणग्रहणेन न्याया
प्रवृत्तेः निरपि पाठस्तु युक्त एवातः तत्र सामान्यतस्तदसिद्धिर्नोक्ता। कार्यकाले तु सुबंतत्वस्याशास्त्रीयत्वेन औश्ति
सुत्वस्य स्थानिसंबंध्यत्वधर्मत्वेन च स्थानिवत्वाप्रवृत्त्या न तदसिद्धिरेव॥ यद्यपि चाकडाराधिकारस्य भपदसंज्ञादिवि
षये यथोद्देश एवेत्युक्तं तथापि न संज्ञाद्वयप्रसक्तावेव न तत्रैवेति प्रसंगात्। प्रकारांतरमपि न तत्रैव निरूपितं। वस्तुतस्तु
द्वंसंबंधप्राचीनरीत्या। स्वमते उभयत आश्रयणेऽपि न त्वीकारेणाभीयादित्यत्र व्यपवर्गाभावेनोपसर्गासरसो
णोः अभावेन दोषाभावेऽपि प्रकृते न यस्मादिति हिनस्तदादिन दंतत्वस्येनेन ल[illegible]पेन पदत्वाभ्यां तेः। भाष्ये उभयत आ
श्रयणेनानादिवदित्यु हेवरवस्तु एकदेशिन इति स्पष्टं शेखरादौ। स्[illegible]ने अवतरणं तु चिन्त्यं[illegible]र्षं निविवृत्ततो
त्यादौ उरदत्वे हलादिः शेषः सन्यतः इतीत्वं च न स्यात् द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वाभावेन पुनरभ्यासत्वाप्रवृत्तेः। अत्र

शास्त्रीयत्वेनस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेरितिबोध्यं।गुडोदकमित्यत्रानेनडकारांतेपूर्वपदत्वेनएकादेशविशिष्टउदक
शब्दत्वेनोदकेकेवलेइतिस्वरसिद्धिर्नोस्यफलं।उपसर्गस्येतिलत्वेप्राप्तेइत्यत्राचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वे
नैवात्रापित्व्यपवर्गस्यसुलभत्वात्।अजीगणदित्यत्रईचगणइत्यपिनासाधोर्णंनत्वेनत्सोमृष्यंनापिइत्वंसःलभ
मितिबोध्यं।अर्थस्यायमार्थः।समाजस्समुदायस्तेनग्रस्तंग्रथितंअर्थसंबंधिसमुदायान्नभूतमित्यर्थः।स्वत्वव्य
वहारः स्वत्वप्रयोजकोव्यवहारइत्यर्थः।अनुकरणमिति।अशाध्याव्यानांनदीव्यच्छब्दस्यादर्शनादितिभावः
।एकदेशविकृतन्यायेनदीव्यतिशब्दैकदेशस्यतदर्थबोधकस्यदीव्यच्छब्दस्योच्चारणमित्यर्थः।यथाश्रुतनु
नसाधुअनुकरणस्यशब्दपरत्वेनार्थस्यावधित्वंनस्यानुदनिस्यष्टमुद्योतने।किमर्थमित्यादीनीतानि।एवंदित्याघः
वास्यागद्दीव्यतेरयाइतिवक्तव्येनन्वत्रकाप्राग्दीव्यतइतिनिर्देशःकिमर्थइत्यत आह।ननुमास्तुस्वेनुकरणत्वेनानंतस्य
वावधित्वमस्त्वितिचेन्न।अवध्यवधिमतोःसाजात्यमितिनियमादर्थस्यइष्टमवधित्वंनस्यात्।तथाचानंइति
सत्राणिजेःपर्यायेणविधानंस्यादित्याशयात्।अनेनैकदेशविकृतोप्यर्थबोधकएवेतिसूचितमितिबोध्यं।विकृ
कृतावयवेति।अतएवमघवन्नःराजकीयमित्यादौसंप्रसारणाप्राप्तौनः।अन्यथानेनन्यायेनानंतत्वान्।श्ववयुवेति

संप्रसारणं स्यान्न राज्ञः क चेति कादेशेप्यनंतत्वाद् ह्वोतेति स्यात्। मघवन्शब्दात् सखिनानद्वत्त्वकर्मणोफली
भावेन च न तत्र नदीघ इत्यन्ये। अत्र परिमाण इति। लोके इह स्वपरिमाणत्वस्यात्रासंभवात् तद्वदानुपूर्वीविशेष
गृह्यते। उक्तयुक्तेरिति। यथा लोके पंचद्रोणादिशब्दानां परिमाणार्थवाचकानां न्यूनाधिकयोः अंतर्निविष्टापरिछि
न्नपरिमाणार्थकत्वाद्दुरुपपादा। एवं सर्वो घानुपूर्वीविशेषोपादानेन क्रियमाणे सर्वनामसंज्ञा न्यूनेधिके वा र
र्वकादेयत्वं विना दुरुपपादा इत्युक्तयुक्तेरित्यर्थः। नन्वेवमंतोदिवच्चेसेतन्न अयोजने गुडोदकमिसासात्त्वदके केवले
इति पूर्वपदांतोदात्तत्वमनेन तदकशब्दस्योदकशब्दत्वमाश्रित्य साधितं भाष्योक्तं विरुध्येत। ननूदक इत्यत्र यदि
माणग्रहणात्साग्दीव्यत इत्यत्र परिमाणग्रहणेनैतज्ज्ञापकपरं भाष्यं च विरुध्येत। भाष्यांतरं च तादृशं नोपलभ्यत इ
वेत्यत आह॥ एतदिति। तत्र हि पंचद्रोणादिदृष्टांतेन उक्तस्थले तद्भावमाशंक्य ज्ञापकेन तदेकदेशभूत इति
न्यायेन समाहितं यदि तत्रैतन्न स्यात्तर्हि अधिकगंडूषादिसत्त्वेपि शुनस्वल्पत्वदकं जधिकरूपसर्वकस्य स्वश
वत्त्वमक्षतमेवेति भाष्यासंगतिरनयोस्तथा न दाकृतमिति भावः। एतेनानेन न... येन पूर्वपदत्वं भाष्याभिप्रेतं ननूदक
शब्दत्वमिति निननहिरोध इत्यपास्तं। अंतोदिवच्चेसत्र पूर्वोक्तनवत्वेन तस्य योजनस्योक्तत्वेन तद्भिप्रेतत्वस्य सुमेक

स्तङ्ग त्वात्। उकारान्तत्वे पूर्वपदत्वे उकारस्यैतदापत्याफलभेदापत्तेश्च पत्वाद्दुदात्तत्वे एकादेशेन न सिद्धेत्तदुत्तर
भाष्ये एव स्पष्टत्वेन तस्यैकदेशयुक्तित्वाच्च। अत एव गन्त्राया आश्रयणं। अन्यथा तेनैव गतार्थत्वात्तदनर्थकमेव स्यात्। य
दागमाइति तु न गतार्थो आगमस्याविकारत्वात्। अत एव सोपागमवर्णो विकारज्ञो इति भाष्ये आगमस्य विकारात्वस्य थ
युक्तिः। घुसंज्ञायामङ्कपरिमाणत्वाच्च। एवं च येन विधिरिति सूत्रभाष्यविरोधेनोदके केवलेइ इति सूत्रभाष्यमेकदेशयु
क्तेज्ञापनपरं भाष्यं तन्न्यायेन दीव्यतीसेन त्वरूपालाभे पि देवन कर्तृरूपार्थलाभेन सुयोजमिति बोध्यं। उ चैकस्व
त्वात्तु येन विधिरिति सूत्रभाष्यमेकदेशयुक्तिरेवोक्तहेतोः। अंगसंज्ञासूत्रे अंगसंज्ञा या अप्यक्तपरिमाणत्वस्य भाष्य
उक्तत्वेनाचः परे ति सूत्रे आयसा विलम्बानेनांगत्वातिदेशकरणेन द्विरोधाच्च। लोकन्यायेनैव सिद्धेर्ज्ञापकासुधा
त्वेन परभाष्यविरोधाच्च। न देकदेशभूतमिति न्यायेन लोके आगमस्यापि विकारत्वव्यवहारसत्वाद्यदागमाइति न्या
योपि मास्तु। अनेनैव गतार्थत्वादिस परमनुकूलमित्याहुः। निकृन्तानलूरूपेति। तेन स शशाशब्दा। णिलम्भिद्दिष्टे पेत्र
नेनासंनत्वलाभेन स्थानिवत्त्वे न नत्वमाश्रित्यासासा या धावत्योजो वि निरिति विनिसिद्धिः। आभीयाद्दिनीति। अत्र
त्वं न त्वं सर्वमदादिप्रकरणे शेखरे स्पष्टं। नन्वेवं मिंधी तता। नन्विदमनुपपन्नं नदभावे हेतोरनुक्तत्वात् सूत्रे सं

निन्यायोपन्यासस्यैवयुक्तत्वात्। किंचनानङ्भावपक्षे भिंधीत्यत्रधिभावस्यस्थानिवत्सूत्रेभाष्येसाधितस्यासंगतिस्त
त्रध्यादेशेपिनानङ्प्रवृत्तौतदसंगतिरेव। किंचनानङ्धिभावयोर्यौगपद्यासंभवेनपरत्वान्नानङ्यपिनानङ्धिभाव
योर्यौगपद्यासंभवेनकोविरोधइतिचेन्न। अयंभावः। विप्रतिषेधसूत्रस्यनियमार्थत्वे वृक्षेभ्यइत्यादौस्त्रीयस्त्री
योहृश्यनावच्छेदकाकांतायाः सुपिचबहुवचनेझलीसनयोः प्राप्तयोः पर्यायतायाविप्रतिषेधेपरमित्यनेनतावेशा
स्वसस्रलादिबहुवचनविषयेविषयत्वेनाभावोबाध्यते। अन्यथाशास्त्रद्वयप्रामाण्याद्धिरूपत्वापत्तिः। इयंतुरि
सादावपिद्वित्वसंप्रसारणयोः प्राप्तयोः परंसम्प्रसारणंभवतीत्यनेनौपदेशिकयजादिधातोर्द्वित्वाविषयत्वं
बोध्यते। निरूपणामित्यत्रापिस्वार्थिकत्रिशब्दस्यत्रयादेशाविषयत्वं। एवंचानायासेनैवसहहृतिन्यायःसिद्धः।
तेनाशीरर्थस्यहेर्द्धौविषयत्वेनभिंनादित्यत्रनानङाबाधितोधिः॥ भिंधीत्यत्रनदभावेनस्यादिति। एवंचपुनःप्रसं
गन्यायेननत्स्यासनात्पर्यसंकोचस्याभावोबाध्यतेइतियत्तल्लभ्यायांतेनपूर्वेणतदनुक्तौवपिनस्थानिरिनिसूचितं।
नचैवंभिंनादित्यत्रापिध्यादेशापत्तिस्तद्विषयकनानङ्शास्त्रोपस्रवानर्थक्यापत्तेः। तेननतद्विषयसहहृतिन्याय
एवलक्ष्यानुसारादाश्रीयतइतिसूचितं। विकल्पस्याभावाशेपिनास्यापसत्वेनोभयलक्ष्यकत्वादिसुदोषस्य

प्युक्तमेव बीजमन्यथा विभाषा श्वेरित्यत्र भावाभावाभ्यां संप्रसारणास्य पाक्षिकत्वे लब्धेन वेति विभाषेति सूत्रस्य वै
स्यानुरोधमंगीकृत्य प्रसारव्यानासंगतेः। ममगुवचिस्त्वयीत्यस्य शुन इत्यादौ चारितार्थ्येन विभाषा श्वेरित्यस्य शु
शावेत्यादौ चारितार्थ्येपि उभाभ्यां सूत्राभ्यां लिट्यनंतरे किंत्यनंतरे संप्रसारणसाधियर्थकाभ्यां संप्रसारणस्यैव विधा
नेन विरोधाभावान्नियमार्थकविप्रनिषेधसूत्राप्रवृत्त्या चारितार्थ्यान्न। अतएवाग्रेव स्थानिरएतन्नियमवशादेव न हल
स्थविषयकपूर्वशास्त्रानुपप्लवएवेति। कैयटोक्तप्रकारस्तु न युक्त इति स्पष्टं गदाबां। द्वयोः कार्ययोरिति। नावश्यं हि द्व
योर्योगएव विप्रनिषेधः किंतर्हि असंभवेपीति भाष्ये हि कार्ययोगत्वाभावेकेनेत्यसंभवइति हितैरुक्तं। तथा सुपि
च बहुवचने झल्येदित्यनयोः वृक्षेभ्य इत्यादौ युगपदसंभवः यञादिसुप्यनंतरे दीर्घः साधुः। झल्यादिबहुवच
नांतरे एकारः साधुर्भवतीत्यर्थान्न। यद्यपि विधेयानि यासां न हि शेषणत्वं दुरूपपादं। एवं च सुप्यनंतरस्यादन
स्य दीर्घ इत्याद्यर्थे युगपत्संभवेन नास्ति विरोध इति शंकानेवक्तुं। तथापि शब्दानां नित्यत्वाद्व्याकरणस्य साध्वनु
शासनतया साधुत्वस्यैव विधेयत्वेनैवमेवोचितमिति निरूपितं मित्कोगुणे त्यत्र विवरणे। शिष्यादित्यत्रार्थ्येवमेवाय राम
द्यपि नत्रादेशात्पूर्वं नद्युत्तरं वा स्थानिवत्त्वादिना स्यैवतन्निमित्तानन्यंतथापि नस्यवृत्त्यवच्छेदके काले विरो ३०

धोस्त्वेवेति बोध्यं। अत्रेदं बोध्यं। अन्यतरस्य सुनिमित्तानन्तर्यसत्त्वे[illegible]स्य तदसत्त्वे नास्ति विप्रतिषेधः। यथा राजेत्या
दौ दीर्घस्यैतन्निमित्तासत्त्वेपि हलङ्यादिलोपस्य नसत्त्वेन विप्रतिषेधः किंतु प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घ एवेति स्पष्टं शब्द
रत्ने। यत्राप्येकमेव कार्यमुभाभ्यामपि बोध्यते तत्रापि विरोधाभावान्न विप्रतिषेध इति स्पष्टं संबुद्धौ शाकल्यस्येति।
सूत्रे शब्दरत्ने। यथानन्तरे नामि यजादौ सुपि च दीर्घः साधु भवनीत्यर्थकयोः सुपि च नामीत्यनयोः रामाणामित्यत्र प्र
वृत्तयोर्नास्ति विरोध इति तत्रैव शेखरे स्पष्टं। विप्रतिषेधशब्दस्य विरोधार्थकत्वात्। परस्परलब्धावकाशयोरिति
फलितार्थपरं। अन्यतरानवकाशत्वेऽपवादत्वापत्तेः। एवं भिंधीत्यत्रेति। भिनद्धिहि इत्यत्रेत्यर्थः। भिंनादिति लक्ष्य इति
यावत्। यथाश्रुते त्वसंगतेः स्पष्टैवेति बोध्यं। एधने इत्यादाविति। आर्धधातुके नियमस्य चानशि विकरणस्य च चा
रितार्थ्येन परत्वमिति भावः। ननु परत्वादित्ययुक्तं। कृताकृतप्रसंगित्वेन विकरणानां नित्यत्वादिति चेन्न। अनुदात्त
ङित इत्यादीनामिदानीं नियमार्थत्वेन एधने इत्यादावनुपपत्त्यभावेपि एधतीत्यादि निश्चनिमाचफलकत्वेन नत्र च नि
यमशास्त्रप्रवृत्तौ न तद्रूपस्यैवाभावेन विकरणाप्राप्त्या कृताकृतप्रसंगत्वाभावात्। नङ्विधानमिति। ननु ज्ञापितस्य
चारितार्थ्यमेव विकरणात्प्रागेव नियमप्रवृत्त्या नेदानीं स्यपरत्वाभावेन नियमबाधायोगात्। न च नङ्[illegible]स्यपरत्व

शांकरी· संभवेन परिभाषामात्रबोधनेन चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावेपि तत्र कौंडिन्यन्यायेनापवादस्योपजनिष्यमाणत्वेन प्रा
३१ धेपूर्वे विकरणेपुनः श्नस्य नियमस्य बाधनेन चरितार्थेन दिति वाच्यं। तत्र कौंडिन्यन्यायेन बाधितस्योत्सर्गस्य पुनर
प्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ पुनरपि वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। अत एवेदृशे विषये प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति
सूत्रस्थ कैयटोक्तरीत्यान्यायानाश्रयणमत एव स्यनासिभ्यां निषादिबाधोन। एवं च कथं चारितार्थ्यमत आह। विष
यसप्तमीति। एवं च नियमबाधनेन चारितार्थ्यस्य स्पष्टमिति भावः। विषयसप्तमीत्वस्वीकारे गौरवमत्रपक्षे तो लाघ
वादाह। विकरणव्यवधानेपीति। एवं नित्यानरंगयोरिति। अनयोः परापेक्षया बलवत्त्वमपि योगपद्यासंभवए
व बोध्यमित्यर्थः। विप्रतिषेधसूत्रे परस्य नत्रैव बलवत्त्वबोधनेन नत्रानयोरर्थो योगपद्यसंभवोस्त्येवेति भावः
। अनयोः परस्परबाधकत्वे इत्यर्थ इति तु न युक्तं मानाभावात्। धनं वनमित्यत्राथं वस्य दाभावेः तरंगत्वाद्व
यवानां प्रातिपदिकत्वे सुपि च कृते समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्तदवयवत्वेन सुपो लुगिति नत्र सुपः श्रव
णमित्यर्थ वत्सूत्रस्थशब्दस्वरसविरोधाच्चेति दिक्। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। अंतःशब्दार्थमाह। मध्य इति। राम
अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यंतः शब्दस्य बहिःशब्दस्य च शक्तिमत्सरत्वेन भूतशब्देन गतिसंज्ञस्य नस्मास ३१

मासेनांतर्वर्तिशब्देनवाबहुव्रीहिः।तत्रमध्यत्वस्यसापेक्षत्वाद्दा…हिरंगानानिमित्तसमुदायेत्यध्याहारत्न
भ्यां।एवंचयदीयनिमित्तसमुदायान्तर्वर्तितांगकशास्त्रंतदंतरंगं।एवंयदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्वर्तितांगकशा
स्त्रंतद्बहिरंगमितिवाच्यार्थइतिनान्योन्याश्रयः।मूलंतुफलितार्थपरमितिबोध्यं।अतएवेति।अन्तरंगत्वात्त्र
यादेशेनतस्यस्थानिवत्त्वात्त्रिशब्दत्वेननिसादेशप्राप्तावपिततोपिपूर्ववदंतरंगत्वान्नुटिदीर्घेचलक्ष्येलक्ष
णस्येतिन्यायेननिसादेशेपिदीर्घाप्राप्त्यानिषेधवैयर्थ्यंस्पष्टमेवेत्यर्थः।एतेनस्थानिवत्त्वान्निसादेशेपिअंतरं
गदीर्घेणतस्यासिद्धत्वेननतद्वैयर्थ्यमितिपरास्तं।असिद्धत्वस्याहार्यारोपबोधकत्वेनकार्यस्यस्थानिबुध्यादेशेप्रवृ
त्त्यानिषेधस्योज्जीवनात्।विकारकृतत्वस्यभेदस्यानाश्रयणस्यान्यत्रप्रपंचितत्वादितिबोध्यं।अपरनिमित्त
कत्वेनेति।अतएवपचावेदमित्यादौएत्वंन।चुंचुस्वरापोअ…हूइनीत्वंचनेतिभावः।इदमंतरंगत्वंच…पूर्वंतदी
यनिमित्तान्तर्वर्तिनिमित्तत्वेननत्वंबोध्यं।अतएवहूज्ञानेत्यादौनित्यत्वात्पूर्वंरूपेकृतेलोपसिद्धिरन्यथा…नि
मित्तत्वेनांतरंगत्वाल्लोपेऽनोगुणइतिपररूपेणसिद्धौभाष्योक्तव्याधिक…णान्वयस्यान[?]सशेखरस्यचासंगतिः
एनएइस्यत्रतदादेरित्युपस्थितावपितदीयनिमित्तान्तर्वर्तित्वेननत्वम…।संबुद्धौपरत्वाद्गुणोभ…तीत्युक्ते

शोकर. स्मादिनिनियतकांक्षायामुपस्थितत्वादङ्गादिस्तस्यावधित्वेनान्वयेन स[illegible]पंचम्यंतयोरपि निमित्त[illegible]स[illegible]लाभात्॥
३२ रेविसोऽइत्येन द्वनररणोक्तशेखरविरोधोपीति ध्येयं॥ अपरे तु न सूत्रस्थानि[illegible] सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादङ्गग्रहणेति
नत्वहृनेरंगीकारेण लाक्षणिकत्वादेव पचाविद्दमित्यादाववृद्धेषः॥ षः[illegible]ययस॥ चुहूइत्येक[illegible]गएवकर्तव्ये पृथग्यो
गकरणेन उत्तरस्य क्वाचित्कत्वबोधनेन चकारस्य प्रत्ययादित्वभावाय प्रशिलष्टयकारवैयर्थ्येन चेचुवा[illegible]वध्य
दोषेणनेदृशांतरंगत्वस्य फलं भवतीत्याहुः॥ नस्यांहिसत्याबहिरंगसंप्रसारणस्यासिद्धत्वाद्घ्रघूपं[illegible]शोनस्या
दिति॥ नन्वत एव बहिरंगत्वदुरूपपादं॥ संज्ञाकृतत्वस्यैकयदोक्तस्यानुपदंसूचितत्वेन भसंज्ञायाद्वषषवस्व।
श्वयोरित्यादौ शसाद्यनपेक्षत्वेनाश्रितत्वस्य शाब्देऽन्वयाभावस्य स्वपसिद्धांतितत्वेन च परस्परानिमित्तत्वाश्रयणेमा
नाभावस्यानुपदोक्तत्वेन च भपदसंज्ञाविषये यशोदृशस्यैवाश्रयणेन चायुक्तमेतदिति चेन्न॥ भाष्य एकदेशस्थत्वोक्त्या
संज्ञापरिभाषयोरैकवाक्यस्यान्यत्रस्पष्टत्वनयेकवाक्यत्वलाभेन बहिर्भूतशसादिनिमित्तत्वेन तत्वस्य सुलभत्वात् स्यलं।
विशेषे भाष्यप्रामाण्येन परस्परानिमित्तत्वांगीकारात्॥ अत एव पदद्वयनिमित्तकसमासनिमित्तत्वेन लुको ब राम
हिरंगत्वमित्यनवंगानपीति ज्ञापनपरस्यकलभाष्यादिसंगतिः॥ अनस्वाभ्यासनिमित्तनिमित्तत्वेन हूस्वस्य बहिर ३२

गत्वमिति ह्रस्व इति सूत्रे भाष्ये। इयङुवङोश्च बहिरंगत्वमिति निर्णीतगमिति ज्ञापनपरत्वादित्यनिमित्तसूत्रे च भाष्ये स्प
ष्टं। एतेनानेन संज्ञाकार्यान्तरत्वं स्वविनिमित्तापास्तं। त्वदीयवैयाकरणोक्त्यागुणस्यैव बहिरंगत्वेन एवमप्यनुपपत्तेश्च। न
चैवमपि परनिमित्तत्वस्य उभयत्र तुल्यत्वेन कथं नत्वं संप्रसारणीयनिमित्तानन्तर्भूतेन निमित्तत्वस्य गुणस्य तत्त्वास्य चा
वेदमित्यादौ तु प्रत्ययग्रहणेनोपस्थितेन तदादेः परस्य विधीयमानस्येत्वस्य गुणीयपदद्वयी निमित्तान्तर्भूतेन निमित्तक
त्वसत्त्वेन न दोष इति वाच्यं। असंज्ञकांगावयववस्यानिर्दिश्यमानवाह्यावयवस्य यणः संप्रसारणमित्यर्थस्यावि श्वा
ह्यवयवयणस्तथा ह्यस्यार्थमावश्यकत्वेनांगत्वस्य च वाह्यानसत्त्वेन गुणनिमित्तस्यानन्तर्भूतत्वेन नत्वमित्याश्र
यान्। न चैवं षष्ठ्यन्तस्य निमित्तत्वांगीकारे प्रागुक्तयेन विधिरिति सूत्रभाष्यविरोधः। तत्र हि ऊनशब्दमादाय गुण इत्यं
तरंगत्वाद्गु[illegible]णस्य वस्यादित्युक्तं। त्वद्रीत्यागुणोपि इयंगतांगस्यार्धधातुकस्य निमित्तत्वेनोभयोः समत्वात्तदसंगतमिति
वाच्यं। अथ पवसेवस्यान्यादेशविश्वानिरिति सिद्धांतेनानुमानिकस्य [illegible] शभावस्य सति संभवे सवेसत्वेन [illegible]
इत्यस्योदंतादेश इत्यर्थलाभेन च नत्वस्य कार्यितयानिमित्तत्वाभावा[illegible]श्रयान्। प्रकृते तु न नयार[illegible]च्चायेम
सात्स्वनाह इत्यस्यार्थवत्त्वेनानुच्चारितांगस्यस्यानिरवकल्पने मानाभावेन तस्यापरं जकत्वान यैवव्याख्या[illegible]पिनत्वे

कार्यित्वाभावात्। अत एव सन्यङोरित्यत्र सन्नंतस्योद्देश्यत्वेपि ऊर्णुनूविषतीत्यत्र नुशब्दस्यैव द्वित्वरूपकार्यित्वे[illegible]सा द्वित्व
निमित्तत्वं सिद्ध्यति। लघुकरीत्याषष्ठ्यंतस्य कार्यित्वनियात् ह्वटकस्येसो निमित्तत्वाभावे द्विर्वचनेचीत्येनदमहृतौनदसंगति
रित्यलंकृतनबुद्धिना॥ इति श्री परिभाषेंदुशेखरस्य शांकरीटीका समाप्ता॥ मितिजेष्ठसुद्द ९ गुरु वासरे सम्वत् [illegible]४६॥ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ६॥

